

III. C. 30.3.

HERCZEG FERENC

ÍRTA:

KORNIS GYULA

HARMADIK KIADÁS



BUDAPEST,
SINGER ÉS WOLFNER IRODALMI INTÉZET R.-T.
KIADÁSA

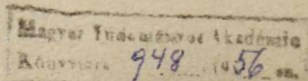
193718

Fenntartunk minden jogot.



Felelős kiadó: Hampó József igazgató.

Budapesti Hírlapnyomda és Kiadó R.-T. — Felelős: Nedeczky László



1.

Számos modern társadalomelmélet az egyént csak a társadalom „passzív atomjának” nézi, amelynek egész érzés- és gondolkodásmódját, viselkedését és alkotását a természeti és a társadalmi környezet határozza meg. Nem az egyén érez és gondolkodik, hanem a társas közösség benne. A milieu-elmélet szerint az egyént minden ízében meghatározzák a *faj* örökölt tulajdonságai, amelyek az illető nép minden előző gondolkodásának és érzésének vérbeli csapadéka; továbbá a természeti és társadalmi *környezet* állandó külső nyomása; végül az *időpont* serkentő ereje, „szerzett gyorsulása”. A művészet, a tudomány, a politika hősei bábuk, amelyek csak azt viszik végbe, amit a természet és a társadalom elébük szab. A történelem merőben mechanikai probléma: egy-egy emberi élet alkotása csak a környező társadalmi erők eredője.

Azonban, ha sok igaz elem lakozik is ebben az elméletben, mégsem tükröződik benne az egész igaz-

ság. Az emberi lélek nem mechanikusan hat vissza a benyomásokra, mint a fizikai test. Ugyanabban a társadalomban ugyanaz a környezet másképpen hat az egyik, mint a másik emberre: különböző lelkeknek az ingerekre való fogékonysága és visszaható módja. Csak a tucatember lelkét határozza meg mereven a környezet állandó benyomása s csiszolja nagyjában egyformára, mert az egyszerű lélek átla passzív módon fogadja magába. A kiváló egyéniségen azonban a benne szunnyadó erőket a környezet ellenére is a maga módján bontakoztatja ki, a töltőtől, a megszokottól, az egyformától elütő módon viselkedik. Veszélyesített benső alkata a döntő. A külső feltételek csak megindító, provokáló, gátló szétkülönítő hatást fejtenek ki, az egyéni lelki energiákat csak működésre bírják. A jelentős egyéniség maga formálja magát, veti fel a maga problémáit, építi ki a maga sajátos stílusában önmagát és maga világát. Az egyéniség titokzatos ereje a kezdeményezésnek, az új teremtettségnek, a történelmi novumnak, a minőségileg új értékformának forrása. A kor szellemi alkata is kétségkívül alakítja de az *esprit de l'époque*-ot ő is formálja.

Ha valakinek, Herczeg Ferencnek életműve cáfolja meg a *merev* mechanikus környezet-elméletet. *Faj* szerint kétségkívül német. Ősei több, mint egy századdal születése előtt menekültek Sziléziából a hétéves háború viharai közepett a magyar alföldi égboltozat alá, a bánásig zsíros földjére, s lélekben, ha nem is nyelvben, összeforrtak a magyarsággal, amellyel már híven és vitézen együttműködtek az 1848-iki szabadságharcban. A kis Herczeg a temes-

vári, majd a szegedi gimnáziumban megtanul magyarul, vérévé válik a magyar történeti értékközösség tudata, mintegy magyarrá lényegül át s a nemzet egyik legnagyobb költőjévé emelkedik. Példája igazolja, hogy a nemzet elsősorban nem biológiai, hanem szellemi-művelődésbeli principium: az a nemzet fia, aki magát mindenestül a nemzethez tartozónak érzi, akinek a nemzet fájdalma az ő fájdalma is, akinek a nemzet öröme az ő öröme is. Ha csak apai és anyai ágon tiszta vér szerinti magyart tartanók a biológiai materializmus alapján magyarnak, ki kellene oltanunk Nagy Lajostól és a Hunyadiaktól kezdve a Zrinyieken és Frangepánokon keresztül a Petőfikig és Gárdonyi Gézákig, a Toldy Ferencekig és Ipolyi Arnoldokig, a Munkácsyakig és Prohászkaékig a magyar államélet, művészet, irodalom és tudomány égboltozatának egész csillaghalma-zát. Hogyan tudta volna Herczeg a magyar tájak színgazdagságát és földillatát, a Balaton árnyalat-skáláját és szeszélyes felhőjárását, az alföldi végtelen róna hullámozó búzatengerét, pipacsos réteit és kénsárga repcetábláit, zúgó nádasait és fecskéinek ujjongó kergetődzését oly megragadó erővel megfesteni, ha nem a magyar ember szíve dobog benne? Vajjon magyar vágású elmejárás nélkül bele tudta volna-e magát élni annyira egybevágó módon az ősmagyarok szellemébe, Márton kanonok lelki viaskodásába s a táltos ázsiai nosztalgiájába, a délceg Hunyadi László tragédiájának sötét háttérébe, a hatalomért torzsalkodó magyar életbe? Mátyás lovagi poézisébe, a magyar renaissance szentivánéji álmába? Bakócz Tamásnak a magyar élet kapuját

döngető pápai tervébe? A már fogyó hold török bégének magyaros életformájába? A daliás kuruckor dicsőséges emlékeibe, a nagy Rákóczinak a magyar szabadságért mindent feláldozó önzetlen lelkébe? Széchenyinek a magyar fejlődés hídját fokozatosan építő politikai észjárásába s Kossuthnak sistergő függetlenségi vágyába? Aki a magyar történet lelki mélységeibe ennyire behatol s akinek fenn a magyar szellem csillagai ilyen lelki közelségben ragyognak, az már a magyar géniusznak lelkéből lelkedzett fia. S amikor Mohács nemzete, amelyet már a század legelején Bizánc tragédiájának jelképével int a fenyegető veszedelemre s ennek világos tudatában mellét bátran szembeszegzi a nemzetrontó radikális és nemzetközi irányzattal, a Trianon halálvölgyébe süllyedt, íróművészetének harsogó indulójával biztos hittel hirdeti a föltámadást s itthon és külföldön szervező erejének hatalmával iparkodik megmozgatni a nemzet sírkövét: „Akárhány zsoldossal őriztetik is — kiáltja — a Szent sírt: az Igazság föl fog támadni. És akármilyen bőszerűen üvölt az északi szél, akármilyen ádázul fenyegetnek a fagyosszenetek: a magyar mezők zöldülését, a magyar kertek virágbaborulását csak késleltetni tudják, megakadályozni nem.” Herczeg a két trianoni évtizedben úgy ül a nemzet betegágya mellett s ennek hitét és fantáziáját úgy sarkantyúzza a lemondás rémképei ellen, mint Jókai az abszolutizmus idején: írói művészete hol a hajdani kor dicsőségét, hol a jövő igazolt reményét adja be orvosságul. Ahogy Jókai az osztrák rémuralom gyászos alakjait a gúny ostorával csapkodta s a fölényes humornak tragikomikus zo-

máncával vonta be, most Herczeg nem győzte a nagy- és kisántánt nemzetközi figuráit és mesterként pillanatnyi imperialisztikus építményeit a történet logikáján kívül a szatira fegyvereivel támadni s humorával a beteg nemzet orcájára mosolyt fakasztani (pl. *Trianoni macskák*).

A magyar történet legsötétebb napjaiban, a proletárdiktatúra idején, amikor minden elveszni látszik, *A fekete lovas*-ban a magyarság életét a hegyi folyóban pillantja meg: a folyó hirtelen eltűnik a sziklák között, nyoma vész s az együgyűek azt mondják: vége van — nincs többé! De egy-két mérfölddel odébb megnyílnak a kövek, a folyó újból napfényre tör s megifjodva, megtisztúlva, megnövekedve küldi habjait az örökkévaló tenger felé. Az a lélek, amely a magyar puszták fiainak fölényes nyugalmaival rendületlenül hitt a magyarság föltámadásában, oly időben, amikor annyi vérbeli magyar, köztük a nemzet számos költője is, megtántorodott, valóban a tűzkeresztségben is megdőzött ízig-vérig magyar, egy cseppet sem kevésbbé magyar, mint a fajmagyar. Herczeg büszke szellemének és kultúrájának magyarságára. „Az én családom kétszáz esztendővel ezelőtt jött ki Németországból, egy német fejedelem elől menekült, olyan időben, mikor az őshazában a nemzeti érzés még ismeretlen fogalom volt. Ezt az érzést itt ismerték meg, Magyarországon, alattvalókból itt lettek polgárokká. Ha ezért renegát vagyok: annyi baj legyen, Zrínyi Miklós és Petőfi társaságában vagyok az.” (*A Várhegy*). Egy évtizeddel ezelőtt sértő lett volna Mátyás király, Rákóczi és Széchenyi nagy

művészi megelevenítőjének magyarságát igazolgatni. Ma nem felesleges. Egy évtized múlva talán röstelni való lesz.

2.

Ha a faj vére, bármily jelentős, de nem döntő tényező az egyén *szellemi* kialakításában, talán a természeti és társadalmi környezet nyomasztó befolyásának van a lélekformálásban meghatározó jelentősége? Az egyoldalú környezetelmélet balul fogja fel a milieunek mindenható befolyását. Mert a külső tényezők, a látott-hallott dolgok, a fejlődő lélek számára csak mintegy a nyersanyagot szolgáltatják. Kétséggkívül ez is nagyon fontos és irányzó a fejlődésben. Azonban, hogy vajjon a kibontakozó lélek az őt ostromló külső benyomások tömegéből *mit* választ ki, fogad be, vagy hárít el, *mind ezt hogyan* fogja fel, *milyen* gondolati és érzelmi színezettel: azt már a belső tényező, veleszületett *egyénsége*, Istenadta sajátyszerű *tehetsége* dönti el, amely sokszor a környezet dacára, vele szöges ellentétben is, bontakoztatja ki a benne szunnyadó lelki erőket. Ugyanaz a környezet merőben különböző nyelven szólal meg, aszerint, hogy egyéniségünk milyen nyelven szólítja meg. Petőfi szeme előtt ugyanaz az Alföld siklott tárgyilag a végtelenbe, mint más magyar halandó szeme előtt: és mégis az ő lelkének kristályán keresztül ugyanaz a kép milyen ezerszínűvé gazdagodott, milyen elevenné, megkapóvá, közvetlenné, egyénivé formálódott. Arany János műveiben kinyomozható a nagyszalontai vi-

dék, élet, népszellem, gyermekkori bibliai és ponyva-irodalmi olvasmány nyersanyaga. Ugyanebben a környezetben ezerszámra nőttek fel az emberek, ugyanazt látták, hallották, olvasták, mint a kis Arany: de *hogyan* fogta fel mindezt az ő lelke! Jókaira is elhatározó befolyásúak szülőföldjének környezeti benyomásai, de csak tárgyuk s nem fel-fogási módjuk szerint. Nemcsak az *Aranyember*-ben emelik fel a régi Komárom házai fejüket merészen a fantázia égének aranyfényességébe, hanem Jókai sok más művében is felbukkannak: hasonlóképpen a kisváros életének, hajósainak, rác gabonakereskedőinek, leányzóinak és asszonyosságainak képzelettel megnagyított, megszépített vagy megrútított alakjai. S Mikszáth is mindenütt beleszővi munkáiba Szklabonyának görbe földjét, melyet „az Isten elfelejtett meggyalulni“, éghajlatát, patakját, hegyeit és völgyeit, palócait és tót atyafiait, a falu bíróját, kovácsát, cigányát. Gyermekkori emlékei nem síktükörben, hanem énjének homorú vagy domború tükrében átformálva jelennek meg.

Herczeg Ferenc is szülőföldje, Versec, gyermekkori benyomásai anyagából faragja ki műveinek sok-sok alakját, kisvárosi életrajzát, épületét és tájképét, huszárfiguráit. Sok Herczeg és Hoffmann élt Versecen ugyanabban a környezetben, de a költő szeme, éles megfigyelőképessége, mesélő és rajzoló kedve kellett hozzá, hogy úgy lássa és hallja, *ahogyan* ezt a vidéket és népet éppen ő látta és hallotta. „Az én szülőházam — mondja (*A padlásletrán*) — egy szép gótikus templom tövében állott. Azóta sem találtam harangokat, amelyek oly édesen éne-

keltek volna, mint a verseciek, de hegyet sem láttam, amely oly mély oroszlándüörgéssel visszhangoztatta volna az égzengést. Rabelais meséli, hogy Pantagruel kalandos útján oly hideg vidékre is eljutott, ahol megfagyott hangok hullottak le a levegőből. Az én gyermekkoromban a verseci levegő teli volt megfagyott hangokkal. Ágyúdörgés, lármaharang jajgatása, dobpergés, hazafias szónoklatok pátosza, támadó vörössapkások csatadala, haldoklók hörgése — szóval a negyvennyolcas évek hangzavara még ott keringett a háztetők fölött. A békés svábok annak idején belezuhantak a bánáti harcok tűzfészkébe s húsz esztendővel Világos után még hősie rémületben zakatolt a város szíve. Csak szóba kellett ereszkedni valakivel az idősebbek közül s rögtön kisült, hogy Damjanich katonája volt és a tüztől, mely a lelkéből kicsapott, megolvadtak a megfagyott hangok és forró szózápor alakjában zuhogtak le reánk.“ Ezekből a hangélményekből szövődött ki egy félszázad múlva *A hét sváb s A fekete lovas* hőstörténete. A kardos özvegy, Gráfné; hős fia, Jani; Hoffer Gyuri, a kis dobos, Versec tolsztoji Petyája; a Macskakovács tragikus alakja; a Szalvátor patikusa; a hetyke d'Orsay gróf, a mulatós, de bátor huszár; Bábika, a szerelmes kislány, mind elevenen élő modell a költő lelkében. Gyermekkorában még negyvennyolcas indulatok ülték meg sváb szülővárosát. Annak idején a magyar vörössapkások, a szerb Damjanichcsal élükön, azért harcoltak, hogy a svábok németek maradhassanak; az osztrák-német katonaság pedig azért verekedett, hogy a Bánságot szerb vajdasággá alakíthassa át.

Herczegnek mindjárt első regényét, mely írói pályaválasztását eldöntötte, szülőföldjének indítékaiból szötte ki. Első sorai a végtelen magyar rónát rajzolják, amely Versecnél hatalmas földhullámokat vetve, megtörten símul egy hegy lábához, melynek csúcsát csonka vártorony koronázza. A *Fenn és lenn*-ben benne van Herczeg egész külön kis hazai világa, amilyennek a verseci Várhegy tetejéről ünneplő ruhába öltöztetve látta. „Valami olyanfélét csináltam a mult emlékeivel, mint a délibáb a legelő gulyával: fölemeltem, a feje tetejére állítottam, gyöngyragylófénnyel bevontam. A hősök az én személyes barátaim és ellenségeim, délvidéki kis kúriák, polgárházak és tiszti szállások lakói, amelyek azonban mind áttekinthetők a Várhegy tetejéről.“ (*A Várhegy.*)

Gimnázista korában ismerkedik meg a fehértemplomi huszárokkal. Ezek később katonai elbeszéléseinek mintái. *A dolovai nábob leányá*-ban Tarján Gida délceg alakjának Dadányi főhadnagy a modellje. Két évtized múltán Herczeg gyermekkori magyar császárhuszárait, mint marcona s szilaj kurucokat Rákóczi fejedelem szolgálatába lépteti. Maga Ocskay brigadéros velejében ugyanaz, mint Tarján Gida, akinek modellje Dadányi Sándor főhadnagy; az utóbbinak emléke nélkül nem született volna meg Ocskay költői alakja. A huszártisztek lelkét a költő megtöltötte azzal a keserű fájdalommal, amelyet a kurucokban a német uralom elnyomó törekvése és a nemzeti szabadságvágy letörése ébresztett. A költő vallomása szerint a császárhuszárok daliás típusa későbbi műveiben is mind-

untalan felbukkannak más-más formában. Amikor a görög császárhoz hű genuai zsoldosvezérnek, Giovanni Giustinianinak alakját akarja kifaragni s jó ideig a minta után tapogatódzik, akkor végre is egyik huszárcapitány ismerősét választja modellül s könnyű kézzel megy már alakjának kivésése. Különben a költő gyermekkori huszárai közül többen ott vágatnak a *Pogányok* pusztázó besenyő hadában is, meg *Az Élet kapuja* római magyar zarándokok lovagjai között is.

Ha gyermekkori környezete adott is Herczegnek nyers mintákat, azért mégsem környezete avatta költővé, teremtette meg írói egyéniségét, hanem egyénisége alakította át környezetét költőivé, formálta át és emelte föl az esztétikum magaslatára. Költő lett, mert meg volt a veleszületett tehetsége és ösztönszerű törekvése, öröme és kedve a megfigyelésre, élményeinek formálására és kifejezésére. Jólesett neki már korán egy egész, kerek, érdekes történetet írásba rögzíteni, a környezet benyomásanyagából azt, ami tetszett neki, kiválasztani és kimunkálni, a maga bensejéből, a saját énjéből alakjaiba életet és meleget lehelni.

3.

De hogyan viszonylik a milieu-elmélet harmadik tényezőjéhez: az *időponthoz*, korának uralkodó esztétikai áramlataihoz, az éppen talált költői mintákhoz?

Mint lelki erjedésben lévő serdülő ifjúnak lelkét

Heves szabadságvágy égeti a meglett emberek „zsarnokságával“ szemben, a maga énjét a környezettel való éles összeütközések árán is ki akarja élni s ugyanekkor pajtásait kritika nélkül követi csínyjeikben s lázadó hetvenkedéseikben. A pubescens lelki zűrzavarában talány önmaga előtt is: megértő lélek után sóvárog. Ilyen lelki vezetőre és jóbarátra talál Jókaiiban, akinek műveire szomjasan rákap, miközben se nem lát, se nem hall, benső forrongásáról megfélekedzik, magát neki teljesen átadja. *Egy magyar nábob volt* első Jókai-könyve. „Szent részegséggel, — írja Emlékezéseiben, — mint a bacchans Dionysos szent ligetében, úgy botorkáltam Jókai csodakertjében. Életem egyszerre forró és színes lett. Meg voltam róla győződve, hogy a költő közt és köztem valami személyes kapcsolat létesült. Senki úgy meg nem értheti, mint én. Egy nemes, hatalmas, bölcs baráttra tettem szert, aki védően terjeszti kezét az én éretlenségem fölé s aki mélységet és méltóságot ad az iskolásfiú életének.“ A serdülő regényt azért olvas oly mohón, mert gazdag és változatos élet, sok meglepő fordulat van benne, s így folyton feszülő-sóvárgó lelke a regény hőseinek színes változásai-ban és kalandjaiban kielégül. Az ifjúkor lelki erjedésének a *romantika* irodalmi életformája felel meg. Jókai romantikus fantáziája különösen megkapja a serdülő lelkét, mert ennek művészi élvezése elsősorban szentimentális: a gyönyör és a fájdalom saját-szerű keverékérzelme. A romantikus regények történeti hőskultusza, nagy patétikus jelenetei az iránytű nélkül vergődő ifjú lélek elé határozott ideálok körvonalait vetítik.

Herczeg első munkáiban, bármily éles megfigyelője az életnek, kétségkívül Jókai romantikájának ifjúkorában kapott hatása alatt áll. A *Fenn és lenn* ben sok a cigánybárós, a sertéskirály-östől kezdve a két leány küzdelméig. A költő gyakran menekül a valóságtól s különös, új, szokatlan képzeleti világot teremt, amelyet kívülről akaszt rá a valóságos életre s nem belülről szervesen fejleszt. Kun Attila merőben romantikus alak: hosszú ideig titokzatos homály fedti kalandos afrikai útját, míg kitűnik, hogy fényesen oldotta meg Sidney expedíciós feladatát. Etel bárónő azért szeret bele halálosan, mert hajszálra hasonlít féltestvéréhez, Törökkúthy Agenorhoz. Ez szakít az imádott Etellel, a romantikának sötét hivatalos kelléke, az ostoba amerikai párba miatt: teljesen visszavonul, emberek közé nem jár, rendszeresen kiirt lelkéből minden napvilágot, virágillatot és madárdalt, csak egyet ismer: a hét esztendő múlva megnyíló sírt. Etel a kiterített halott fölé hajol: megcsókolja Agenor hideg ajkait. Ez a romantika még később is fel-felbukkan Herczeg társadalmi és történeti regényeiben: *Szabolcs házasságában* a hercegnében, a *Pogányokban* Seruzád s az *Adám, hol vagy?*-ban Adua alakjában. A való élet megfigyelésére született nagy eredeti tehetsége azonban Herczeget csakhamar kiszabadítja Jókai hatása alól, aki „a reális élet nappali világításában mindig némileg idegennek, vendégnek érezte magát s igazi élete ott folyt le, ahol a mese szent tüzei lobognak“. Jókai-nak a valóságos élet csak indíték volt, amelyet költői képzelete rögtön bearanyozott; Herczeg az életet jobbára úgy fogja fel, amint van, sem szebbnek,

vagy rútabbnak, sem jobbnak vagy gonoszabbnak, mint aminő. A romantikus elemeket természetesen nem írhatta ki *roman*-jaiból: hisz a regény azért regény, hogy regényes, többé-kevésbé fantáziából gyúrt is legyen. Zola, Balsac és Flaubert, France vagy Loti hű életábrázolásra törekszenek, mégis sok részletükben a romantika szivárványába kapaszkodnak: különben nem lennének „költők”. A század végén a *jellegetes* romantika szelleme azonban meghalt: Herczeg sem próbálja életre támasztani.

Talán a kilencvenes évek uralkodó esztétikai-irodalmi irányának, a *naturalizmusnak* csapására tért, amely szerint a művészet „természet” legyen, a valóság hű utánczata, az életnek minden részletben, főképp a rút és visszataszító mozzanataiban való másolata? Ha hatalmas megfigyelő képessége az abszolút természeti hűséget és tárgyilagosságot tűzte volna ki célul, nem lett volna költő, hanem szellemi fotografus.

Mint igazi költő, anélkül, hogy esztétikai elméleteken törte volna a fejét, öntudatlanul a művészi *idealizmus* hívének szegődött költői alkotó gyakorlatában: az életet belülről kifelé alakította, s így fokozta és emelte, a természet és élet szürke tényanyagát átszellemítette. Hogyan? A forma által. Mi ez? Magának a tárgynak *lényegét* ábrázoló, belülről kifelé munkáló mozzanat. A művészi forma szerves strukturális forma, amely a dolog belső lényegét fejezi ki. Az, amit Platon a dolog idea-jának nevez: *a tipikus, a fajszerű, a tértől és időtől függetlenül mindig megmaradó, az örök*. A naturalizmus az egyes esetet akarja ábrázolni s így hozzá-

tapad a különöshöz s benne reked: az idealizáló művész vagy költő az egyesben a tipikust, az eszmei lényeket, az örök jelentést pillantja meg. Úgy tűnik fel első pillanatra, mintha az egyes, különös embert szinguláris tájat, egyszeri társadalmi helyzetet ábrázolná, ezen azonban mindig keresztülsillogtatja azt, ami benne állandó lényeg s így az örökkévalóságba emel. Mi a formaalkotás a művészetben? A lényegesnek kimunkálása és fokozása, *idea*-vá emelése, azaz idealizálása. S ebben „az égi másban” rejlik minden művészetnek, így a költészetnek is igazi varázsa, maradandó és halhatatlan hatása. A költői alkotó erő az egyén lényeglátó, *idea*- vagy forma-szemlélő hatalma. Az igazi költő az élet nyersanyagát úgy formálja, hogy plasztikus ereje nemcsak a maga korának, hanem valamennyi korszaknak emberével meg tudja láttatni a lényeket, a lelkeket és tárgyak eszmei örök tartalmát. Az ilyen művészi alkotó erő a klasszikus költő. A lényeglátáson, a szemléletes *idea*-szerkesztésen keresztül tudja a valóságos élet anyagát szélességben, azaz mennyiségben meggyarapítani s meggazdagítani, és magasságban, azaz minőségben emelni és fokozni.

Szabolcs az érdekházasságot kötő, felesége vágyonából élő, de hozzá hűtlen férj tragikus lelkiismeretmardosásának az életben gyakran ismétlődő típusa. *Andor* a léha és hazugságokból élő, fürge eszű, de semmiféle erkölcsi gátlásban nem szenvedő újságírónak mindenkori élethű fajképe. A *Hon-szerző*nek és a *Lápvirág*nak alakjaiban a munkának erkölcsi megjavító hatalmát, új, becsületes életre elindító örök erejét szemléljük. *Az arany hegedű*ben

a jellemes és erős férfi, a megtántorodó asszony s a pipogya nőcsábító mindenkorra jellegzetes alakja lép elénk. *A Lánszky-motorban* a feleségét a kísértésből megmentő robusztuslelkű férfi s az erős urához őszintén visszatérő megtisztult asszony kap Herczeg művészetétől örökfényű zománcot. *A nap fiá-*ban, mely nem áll művészi érték és eszmei tartalom dolgában Sienkiewicz *Quo vadis*-a mögött, a római császárkori élet romlottságától megcsömörlött férfi s a csak kéj után sóvárgó tipikus keleti nő lelki-sége kap meg bennünket: antikok, de mintha mégis örökké modernnek lennének. *A dolovai nábobban* a pusztuló gentry, a nyalka, de léha huszártisztek, a hozományvadászból az igazi szerelem tüzében jelle-messé tisztult Tarján főhadnagy alakjában sok em-berre ráismerünk a multban s a jelenben. *A Kéz kezét mos*-ban a protekció orcátlan ragályát, mint minden időknek csak formát változtató társas vi-selkedésmódját érezzük.

Történeti tárgyú alkotásai, bár az egyes korok szellemét híven lehellik, mintegy kilépnek tér- és időkorlátolta szinguláris körükből s az örök em-beri élet- és jellemformákat ábrázolják. Közvetlenül érezzük, hogy az emberek tipikus viselkedésmódjai lényegükben nem változnak: ugyanazok a szenvedé-lyek, gyűlölet, kapzsiság, hatalomvágy, vagy szere-tet, odaadás, önzetlenség, jogtisztelet, lovagiasság, mozgatják őket a régmultban, tegnap és ma. Her-czeg korlelket fest, de ugyanakkor megrajzolja a egyetemes emberi lelket is. Társadalmi regényeiben s drámáiban a mai embereket életszerűen ábrázolja, de lényegüket visszavetíthetjük a multba is: tör-

téneti műveiben a letűnt korok emberei lépnek elevenen eléünk, mint a maguk idejének híven jellemzett alakjai, de ugyanakkor ráismerünk bennük a jelenben körülöttünk zajló élet lélektípusaira is, érezzük bennük a mának küzdelmeit, vágyait, egyéni és nemzeti aspirációit is. Nem tör elő belőlük a mának időszerű tendenciája: finoman, diszkréten, halkán érezzük a jelennel való lelki és társadalmi hasonlóságokat. *Eadem, sed aliter. Ocskay*nak, mint a lelkiismeretfurdalástól marcangolt árulónak típusa, számtalanszor szemünk elé kerül a történelemben és a jelenben. A *Bizánc*, egy romlott népnek, erkölcsi fertőbe süllyedt társadalomnak, lelkében és férfierejében kilúgozott államnak bukása, az elaljasodott, léha, hiú, önző, nagyképű és élvsóvár udvari emberek „bizantinizmus” erősebb-gyengébb változatban a történeti életnek visszatérő típusa; s a fennkölt gondolkodású császárnak hősi alakja sokszor újra és újra fölmagaslik a nemzetek multjának zavaros hullámaiból, *Árva László király*ban Hunyadi Lászlónak hatalmas, de jogtisztelő alakjában, bármily egyéni is, az ifjú keresztény magyar lovagoknak mindenkori típusa lép eléünk. S vajjon nincsen számos párja a történet folyamán a kapkodó, gonosz és cselszövő tanácsadóitól könnyen sugalmazható, bár lényegében nem rosszindulatú ifjú királynak? S nem a gyermekeiért reszkető örök anya ideája ölt testet Szilágyi Erzsébetnek klasszikusan kifaragott márványalakjában?

De Herczeg, mint művész, nemcsak az örök magyar lélek-típusokat, hanem az örök magyar nemzeti-társadalmi problémákat is egyes korokra szét-

bontva szemlélteti. Ezek a problémák különböző korszakokban zajlanak, feszítik a lelkeket, formálják a magyarság sorsát, emelik föl a magasba s vetik a mélységbe, de velejükben ugyanazok maradnak. Így Nyugat és Kelet viszonya szempontjából. Márton kanonok a *Pogányok*-ban azon töri a fejét, miért kellett a magyarságnak abbahagynia ősi pusztai életét s csatlakoznia a lelkétől idegen keresztény nyugati kultúrához. S nem folytatja-e ugyanennek a kérdésnek szövését öt század multán *Az élet kapujá*-ban Vértesi Tamás, amikor elkeseredve látja Rómában a keresztény Nyugatnak hálátlanságát s közönyét a léteért életre-halálra küzdő magyarság sorsa iránt? S nem ugyanez-e sorsdöntő kérdése Rákóczinak a *Pro libertate*-ben, amikor „a legkeresztényibb király” cserbenhagyja s a magyarságot vak sorsára bízva? A trianoni ítélet szörnyű igazságtalanságát átélő magyar nemzedék lelkében frissen vérez ennek az örök magyar hidra-problémának sötét tragikuma: ha a magyarság hősi kardja egyik fejét levágja, menten másik támad. Mindig csak az élet kapujában állunk s utunkat folyton elülről kell kezdenünk.

Herczeg alakjainak kidolgozásában s lelki fölépítésében élethű és életszerű, anélkül, hogy az élet modelljeit hajszálszerűen másolná és utánozná. A valóság leckéjét mondja fel, csak hogy szebb és magasabb hangon. Ha a kezdő író korában uralkodó naturalizmus dogmatikáját követte volna, elveszett volna a lényegtelenben, az apró részletekben, a kicsinyesben, nem tudta volna a személyek, tárgyak, helyzetek lényegét megragadni, tipikus ideá-

ját kiemelni, azaz ábrázolásának művészi formát adni. Szemléletes is és elvont is, konkrét is, meg absztrakt is: a különöst a maga egyedi gazdagságában szemléli, de közben kidesztillálja belőle az általánost, az örökkévalót is. Egyikben sem egyoldalú: nagyszerűen eltalálja a szemléletes és az elvont viszonyában a költészetnek kellő vegyi arányát, a kettőt felsőbb összhangba olvasztja. Pompás megfigyelő tehetsége képesíti az aprólátásra, mintha naturalista lenne; de ösztönös idealista álláspontja képesíti a típusalkotásra is, anélkül, hogy a típus keze között elvont fogalommá szürkülne.

Mint vérbeli művész nagy mester abban, hogy a lényegtelen vonásokat lehántsa s a *Zeichnen ist weglassen* elvnek eleget tegyen. Egyéni szemléletében így az emberek és tárgyak kidomborodnak, kellő távlatot és reliefet kapnak, mélyen és megtisztultan hatnak, eszmei jelentésükben nagyobbra növekednek, mint ahogy a mindennapi életben vagy a történelem pusztá adatanyagában mutatkoznak. Ösztönszerűen érzi, eleinte mintegy üde tudatlansággal, hogy a költő és a filozófus ugyanazt a feladatot oldja meg: az általánosnak, az eszmeinek, a formának, a platoni ideának kimunkálását, csak-hogy különböző úton. A költő eszköze a szemlélet, a filozófusé a fogalom. A költő az általánost, az ideát, a tipikus formát, az örökkévalót a különösnek, az egyedinek szemléletes alakjában ábrázolja, a filozófus a különöst, az egyedit az általánosnak, a fogalomnak formájában gondolja. A költészet lényege abban rejlik, hogy az általánost, ami, mint ilyen, tér- és időtlenül érvényes, konkrét szemléletes sze-

mélyeken, tárgyakon, helyzeteken ragyogtassa át. Bármily jelentéktelen is a tárgya: a széltől hajtott falevél, kopasz fa, bíborban ragyogó felhő, lehevedő juhász, koresmai jelenet, korsót cipelő leány: az igazi költészet a nagyot és az egészet a legkisebb dologban is meg tudja velünk láttatni és szerettetni, az örökkévalóhoz és a kozmoszhoz való közvetlen viszonyunkat megéreztetni. Az igazi költészet örök jelen: a személyfölötti, változatlan, időtlen lényeg csillogja át. Homérosz ezért olyan fiatal ma is, mint háromezer évvel ezelőtt; Sophokles Antigonéja ezért tudja megrázni az emberi lelket ma is, úgy, ahogy két és félezer évvel ezelőtt. A vérbeli költő minden idők emberének „kortársa“.

S mi képesíti az örökkévalónak erre a szemléletére a költőt és a filozófust? Platon szerint, aki mindkettőt a legmagasabbrendű formában egyesítette magában, a *csodálkozás*. S ebben látja Herczeg is, amikor a költői tevékenységről elmélkedik, a költő lényeglátó s idea-alakító lelki forrását. „Hittem szerint — mondja (A padláslétrán. 1926.) — a költő lelki kvalifikációja: a nagy csodálkozás! Ő nem tudja megszokni az életet és csodákat talál ott is, ahol más emberfia csak hétfőznapokat és banalitásokat lát. Ő nem fogadja el fait accomplinak a tavaszt és a telet, hanem újból és újból mohó kíváncsisággal és mélységes meglepetéssel nézi azt, ami körülötte jön és megy. Van benne valami a vadember és a kis gyermek szűzies fogékonyságából. Költőnek lenni talán annyi, mint: nem morzsolódni szét a civilizáció malmában; annyi, mint: megmaradni gyermeknek. A költőtől hiába kívánod,

hogy hajtson térdet a hipnózis vagy a rádió csodái előtt. Ő még a búzaszemnél tart. Őszülő fejjel is azon csodálkozik, hogyan szökik kalászbba a mag.“ A csodálkozás eszerint a keresés, a lényeglátó szemlélet, a költői intuición kiindulópontja. Csodálkozni annyi, mint szemlélni, az ősförmát, a dolog ideáját keresni. S ez a költészet. A Herczeg költészte is.

„A költő — folytatja a poéta a maga élményei alapján a művészetre vonatkozó elméletét a naturalizmus dogmatikájával szemben — nem a tájképfestő szemével nézi a természetet. Nem a színek és a vonalak vonzzák, hanem valami, ami ezek mögött lappang. A festő gyönyörködik a természetben, a költő keres benne... Nem akarok háládatlan lenni az étellel szemben, de azt hiszem, soha nem voltam annyira költő, mint mikor megfelledekeztem az írásról és vitorlás hajómmal a jóniai tenger kristálysivatagában bolyongtam. És soha nem voltam annyira ember, mint mikor egynek éreztem magamat a hullámokkal, a napfénnel és a vonuló felhőkkel.“

A költészetnek csodálkozás-elméletéből, amely a lényeg közvetlen intuiciónját pillantja meg e művészetben, természetszerűen következik az *esztétikai idealizmus* álláspontja: a felsőbbrendű élet, az eszményi világ után való sóvárgás platonizmusa. Ez a végső lelki indítéka később a fiatal korában a dorbézoló gentryk és léha huszártisztek üres életét a poézisnek aranyködébe vonó Herczegnek is: „A hellászi naplemente káprázatos színpompájában, a jóniai éjszakában a csillagos ég tündöklő hieroglifáit betűzve, a viharban megszólaló titokzatos harang

szavát hallgatva, gyakran éreztem azt az áhítatos és fájdalmas nosztalgiát a Goethe-féle „legjobb” után, amit a természet belém adott. *A honvágyat egy magasabbrendű élet után.*” (*A padlásletrán*). A költő *sub specie aeternitatis* akarja a maga intuíciójával szemlélni a világ és az élet ősformáit s eközben az esztétika és az etika ölelkezik lelkében. Az örökkévalóságot szeretné megragadni s mindennütt a mulandóság szökik szemébe: a halál. Az élet általános őstípusai mindig azonosak és változatlanok s mégis ezerszínű változatban bontakoznak ki, ha valóságra kelnek. Élet és halál, örökkévaló és mulandó válhatatlan egység. Herczeg, szinte Platon híres barlangjára emlékeztetve, amelynek szájánál az emberek, mint leláncolt foglyok, háttal a Napnak, a sziklafalon szemlélhetik csak a világ árnyképeit, Hannibal halálraszánt saguntumi rabjai közé sorolja a költőt. Ő egy másodpercre sem veszi le szemét a Halálról, aki éresisakkal a koponyáján, fekete lovon léptet a menet élén. A költő tudja: az égbolt nem lenne oly tündérkéek, a tavasz nem illatoznék olyan szívfájdítóan, a női szépség nem lenne oly megindító, ha Ő — sokatmondó hallgatással — ott nem lovagolna az alkony árnyékában.” Minden lélekzetvételünkkel búcsút mondunk a világnak. Minden lépéssel, amit előre teszünk, elhagyunk egy darabot életünkből... A halál közelsége ad bájt és méltóságot az életünknek. A halál teszi forróvá és édessé a napfényt. A halál a szépség, a halál a mélység, a halál a költészet.” Ebben az önvallomásban, ebben a halálnak az életet dicsőítő himnuszában rejtőzik az a lelki csira, amelyből Herczeg fölé-

nyes humora is kivirágzik s amelyből művészetének objektív hűvössége is kiárad.

4.

Herczeg, akármilyen finom és éles megfigyelő, mind írói gyakorlatában, mind elméletében távol áll a naturalizmustól. Nem akar „objektív” lenni úgy, hogy énje egészen eltűnjék s beleolvadjon a tárgyba. A természetet, az élet valóságát mindig gazdag és erős egyéniségének prizmáján bocsátja keresztül. Az emberek és dolgok lényegét, ősfarmait keresi. De hol találja meg a lényeges kiválasztásának érték-mérőjét? Személyiségében: költői erejében és intuíciójában. Ez választja ki már magát a tárgyat, az anyagot, amely életérzésének és költői hajlandóságának legjobban megfelel, aminek lényegét legjobban meg tudja látni, amit a leghozzáértettebb formába tud önteni. Mert ez a forma lehel a tárgyba egyes mozzanatok kidomborításával, mások elhagyásával új s mélyebb értelmet s emeli fel a közön-séges, a mindennapi fölé. A költő csodálkozása minket is csodálkozásra ragad; az a mód, ahogyan szemléli az embereket és dolgokat, minket is megkap, megráz, közben gyönyörködtet. Kényszerítve érezzük magunkat a jelen s a múlt életét az ő szemével látni: többnek, mélyebbnek, mint a magunk szemével. Hisz azért költő, hogy a lényegét, az ősfarmát szemlélje és szemléltesse s ezzel életünket fokozza és emelje. Lényegformáló poéta: ezért műveit, ha félszázaddal ezelőtt alkotta is őket, örökké frissen s

elevenen éljük meg. Mindegyikből felénk árad az a képessége, hogy erős és színekben gazdag élményeket tud egyszerűen, minden mesterkéeltség nélkül, lelkünkben kelteni és sugalmazó alakban kifejezni.

S mi ennek a lelki alapja? A költőnek saját gazdag énje: magának is mély és erős érzelmi, gondolati és akarati élményei vannak. Fínom érzékenység munkál lelkében, mint izgalmas szenzóriumban, az őt ostromló ezerféle benyomás iránt; eleven és cikázó a gondolkodása; az öröm és a fájdalom óriási skálájára való kapacitás lakozik benne, amelyet a maga énjéből másokra, hőseire, is át tud sugározni. Herczegben az idegen lelkekbe való transzpozíció képessége valóban meglepő: az, aki félszázados óriási termését betakarítva együttesen szemléli, elámul rajta, hogyan tudja magát oly híven beleélni a gyermeknek s a kamasznak, a férfinak és az aggnak, a pórnak és a mágnásnak, a kispolgárnak és a nagypolgárnak, az iparosnak és a kereskedőnek, az ágrólszakadt szegénynek és a szerencsefi plutokratának, a művésznek és a tudósnak, a politikusnak és az ujságírónak, az orvosnak és a mérnöknek, a közlegénynek és a huszártisztnek, a kurucnak és a labancnak, a római patriciusnak és a bizanci udvarmesternek, a hősnek és a gyávának, a lovagnak és a filiszternek, a fejedelemnek és a talpnyalónak, az ősmagyarnak és a törökverő magyarnak, a svábnak és a görögnek, a szerbnek és a zsidónak, a pogánynak és a kereszténynek, a tisztalelkű lánynak és a romlott kéjőnőnek, a hű és a hűtlen asszonynak, a hercegnőnek és a színésznőnek egymástól annyira elütő lelkébe.

Hogyan lehetséges ez? A lélektani titok zárát magának Herczegnek kulcsaival nyithatjuk fel; amelyeket *A padlásletrán* csörget kezében: „Az író mindig önmagának áll modellt. A lírikus bevallott nyíltsággal vetkőzteti le lelkét s ha apollói idomai vannak, akkor ez nem szemérmertlenség, hanem szépség. De az elbeszélő, a színműíró is a saját képére teremti fantáziájának kreatúráit. Minden regény, minden színmű egy-egy álarcosbál, ahol minden maskara alatt a szerző ábrázata rejtőzik. A költő ebben az egyben hasonlít a színészhez: az ő egyéniségében is különböző és ellentétes emberi egyéniségek vannak beskatulyázva, rudimentáris lehetőségek formájában. Ezeket az emberi fantómokat a pillanatnyi szükséghez képest fantáziájának tojásköltőgépében életre tudja kelteni. Minél gazdagabb a költő, annál több ilyen fantóm gyülekezik össze a kincstárában. Shakespeare egy személyben Lear király és Romeo, Shylock, Falstaff és III. Richard. Ez azt jelenti, hogy az ő szivárványos lelkében ott tüzel minden szín, amely emberi: a rajongó szenvedély éppúgy, mint a cinikus hitetlenség; a kapzsiság csakúgy, mint a pazarlás; a hősieség nem kevésbbé, mint a gyávaság. Ha azt mondjuk a költőről, hogy emberismerő, ez azt jelenti, jól tud halászni a saját lelkében; a költő lelke halastó, amelyben emberarcú pontyok úszkálnak. És így a költő fejlődési menete tulajdonképpen utazás a saját Énje felé, leereszkedés a saját lelkének tárnájába, leszállás egészen a titokzatos földközéppontig, ahol már érvényét veszíti a nehézkedés törvénye és ahol az élet izzó fókusza van. Minél közelebb tud férkőzni

önmagához, annál igazabb élet lüktet költészetében. Azt lehetne mondanunk: a költő számára az út a csillagokhoz a saját véréen keresztül vezet.“

Azonban nem elég a költőnek ez az önmagába való elmélyedése, amelyet Herczeg klasszikusan jellemez. Ez sok nem-költő ember sajátja is lehet. A költő egy lépéssel tovább megy s éppen ebben rejlik sajátos költői aktusa, amellyel a Parnasszus ormára föllép: a maga belső életét és élményeit formába önteni, *objektiválni* tudja, vagyis alakjaiban maradandó hatással kifejezni. A költői teremtménynek csodálatos paradoxona: alakjait a maga bensejében megéli s éneke mégis bizonyos távolságban, objektív hűvös viszonyban, szelekciós állásponton tud maradni tőlük; lelke hőseinek bensejébe olvad; de mégsem egészen oldódik fel bennük, mintegy kívülről is látja őket, ezért tetszése szerint formálni tudja lelküket, szuverén módon uralkodik rajtuk. Herczeg, aki hőseivel szemben a lelki távolság pátozát mindig érzi, amért is sokan „hideg“ költőnek tartják, teoretikusan is ráeszmél a költői alkotómunkának az élményeket objektiváló és formáló természetére, a költői én és a tárgy különös viszonyára: „A költő — mondja — nem annyira élvezője, mint inkább szemlélője az életnek. Nem a színpadon ágál, hanem a karzatról kommentálja az élet színjátékát. Bele kell nyugodnia abba, hogy van a megfigyelő képességnek egy foka, amely összefüggésben a kifelé élőnek cselekvő és élvező képességével. Akinél megvan ez az éles megfigyelő ösztön, az elsősorban arra alkalmas, hogy megértse, följegyezze és megítélje azt, amit mások cselekszenek.

A legtöbb költő örökös honvágyat érez az élet után, de megragadni csak mint irodalmi témát tudja, nem mint valóságot. Ő az igazi bolygó hollandi: künn vitorlázik a végtelen vizeken és csak ködös távolban látja az élet zöldelő partjait... A többi emberben, bármennyire szeresse őket, elsősorban nyersanyagot lát, munkaanyagot az érzelmei számára. Mert szerelemnél, házasságnál és életnél fontosabb a költészet. "Herczeg maga előtt látja a juhászbojtárt, aki künn éjszakázik a pásztortűz mellett és a csillagok szagát szimatolja. A magány és a homály szárnyas gyermekei körülszálldossák és ha szavakba tudná önteni azt, ami a lelkében forr és olvadoz: talán egy új Dantéval ajándékozza meg a világot. De mivel nem ura a formának, az élmények objektiválásának, még sem lesz igazi poéta.

Herczeg nem lírikussá, hanem regény- és drámaíróvá fejlődött, mert alakjainak formálása pusztaszubjektív élményeinek kifejezésénél kezdettől fogva több örömet okozott neki. Költői embriójának genetikája szempontjából jellemző, hogy első irodalmi szárnypróbálgatása az önképzőkörben már epikus jellegű. Az ifjúkorban a költői alkotás a feszültségvárgó, ellentétekben forrongó léleknek ösztönös műfogása: ennek az átmeneti, erjedő kornak lelki izgalmát a versírás levezeti, feszültségét lecsillapítja. E fejlődési korszak erős szubjektivitása természetesen lírai versekben tör elő: ezek az önmagától való szabadulás, az ösztönös lelki kitörés kraterai. Az eposz vagy a dráma sok türelmet, objektív alakítóerőt, bizonyos tárgyi formatörvényekhez való alkalmazkodást követel. Az ifjú a hosszúlélekzetű

9 eposzban vagy drámában nem önmagát, érzelmektől
2 sistergő valóját adhatja, hanem a mások karakterét,
3 a mások lelki indítékait, cselekvési módjait, ame-
4 lyek a magáétól merőben idegenek s amelyekre
5 nézve még nincsen elegendő tapasztalata. Az ifjú
6 túláradó szubjektivitása nem ezeknek az objektív
7 műformáknak természetes lelki termőföldje. Meg-
8 lepő, hogy az ifjú Herczeg már első irodalmi kísér-
9 leteiben nem önmagát, a saját élményeit mint ilye-
0 neket pengeti lantján lírai formában, hanem költői
1 elbeszélést ír (*Karácsonyest*), „a szende hold resz-
2 kető sugárával“ tankölteményt s 1500 hexameteres
3 eposzt (*Berciász vagy a honmentők. Furcsa hősköl-
4 temény.*) Mindez persze még nem az ifjú bensejéből
5 kipattanó alkotás, hanem visszhang. De már ezek-
6 ben a versekben is megpillanthatjuk a költő ké-
7 söbbi írásainak jellegzetes jegyeit: elbeszélő kedvét
8 és nagyszerű humorát. Ódivatú verses eposszal
9 kezdte: modern prózai eposszal, a regénnyel foly-
0 tatta.

Az objektív alakítási vágy, mint művészi indí-
ték, mindig túlnyomó marad benne: persze énjének
élménykincse, a benyomásokra való sokhúrú ráhan-
goltsága az alap, ezt azonban regényeinek, novellái-
nak s drámáinak alakjaiban fejezi ki. Objektív
típusú költő. A lelkek és a dolgok lényegét, ősför-
máit látja, még pedig a maga személyének közegén
keresztül, anélkül azonban, hogy a tárggyal szem-
ben a maga hűvös távolából kimozdulna. Műveinek
tüzetes elemzése során azt érezzük, hogy mindig
élénken munkálkodik benne a tudatosan alakító,
kritikai tudat, az értelem fölényes világossága és

átható ereje. Herczeg sohasem téved a vulkáni tájékok lávában forró légkörébe, ahol énje elpárologva, a tárgyi világba beolvadna: valami tartózkodó józanság a legdrámaibb hőfokon is ott lappang benne. Nem a naiv, hanem inkább a reflektáló költői nemzetség fia. Fényesen gyakorolja ugyan azt a művészetét, hogy anyagát mindig úgy formálja és fejezi ki, hogy az olvasó vagy a néző lélekben mindegyüttélhet és együttjátszhat a költő hőseivel. Azonban, amint Herczeg, az objektív típusú költő, bizonyos távolságban marad embereitől, akkép az olvasója vagy nézője sem oldódik fel *teljesen* alakjaiban és ezek élményeiben, hanem a költővel együtt úgy érzi, hogy fölöttük áll, ha mindjárt együttérez is velük. Abban a lélekben, aki Herczeg műveit élvezi, mindig marad valami abból a világos tudatosságból, tárgyi hűvösségből és kritikai fölényből, amely a költőt jellemzi, de közben azért szenved a szenvedővel, örvend az örvendezővel, megsiratja a tragikus hőst, megmosolyogja a fél-szeg embert.

Van Herczegnek a millennium idejéből egy kevésbé méltatott hosszabb elbeszélése: *A cserebőrűek*, amely sokszor az emberi nem szatirájának swifti magaslatára emelkedik: fantáziáját kozmikus keretbe állítja, hogy ezzel is fokozza az emberiségtől való távolságát s fölényes objektív nézését. A Jupiter csillag egyik tudósa újszerkezetű messzjelátójával azt a meglepő fölfedezést teszi, hogy a Földön magasabbrendű szerves lények laknak s hat éjszakan át fokozatosan megfigyeli életszokásaikat. Azt veszi észre, hogy a földlakók különböző védő bőr-

rétegben, külső hüvelyben jelentkeznek, de ezeket odvaikban folyton cserélgetik: ezért cserebőrűeknek nevezi el őket. Vannak a tó partján számos soknyílású alkotmányaik, melyeket a Jupiter tudósa nagyszabású lakótanyáknak tart. Probléma előtte, miért veszik le a fejüket borító kis födelet? Miért fordulnak vissza egyesek után s dugják össze fejüket, különösen, ha olyan karcsú cserebőrűvel találkoznak, aki bőrét gyakran és feltűnően változtatja? Azt is észreveszi, hogy a cserebőrűeket társas rangkülönbségek választják el egymástól: vannak köztük előkelők és közönségesek. Egyesek csillogó ércláncokat viselnek, mások lyukas és fakó bőrben járnak, de ezek előtt senki sem emeli meg fejfödelét. Egyesek dolgoznak, mások henyélnek. Kívánságait ügylátszik egymással közlik: szemgolyóik forgatásával, végtagjaik nyúlványaival s arcuk bevágásának mozgatásával. Napimádók: golyókat röpitenek ütőlapátjaikkal a Nap felé. Feltűnik a tudós-nak, hogy a cserebőrűek naponként többször összejönnek, lapokat osztanak szét egymás között s ezeket rakosgatják, közben némelyik hevesen izgul. Sok egyéb tapasztalata alapján is a csillagász azt a hipotézist állítja fel, hogy a cserebőrűek gondolkodó lények, de nem nevezhetők eszeseknek a szó jupiteri értelmében, mert ösztöneik és szenvedélyeik nagy befolyással vannak rájuk. Féleszű lényeknek tekinthetők. Felismeri a harmadik éjen a kocsit, a lovat, a kutyát, a vadászatot, az emberi szemérmet, mely védőhüvely nélkül nem engedi meg nekik testük mutogatását. Mégis egyszer sikerül meglátnia egy

karcsú cserebőrűt egy nyíláson át hüvely nélkül: így sokkal érdekesebbnek találja a jupiteri esztétika szerint is. De sok kínzó kérdése talány marad: miért hűnyják be például a cserebőrűek szemüket, ha félrevonulnak és összeér a szájuk? Egyszer egy fényesfejű cserebőrű nagy sokaság előtt egy emelvénnyel szája mozgatásával valami hullámokat árasztott és ezekkel társai fejkagylóit csiklandozta: a szájvirtuóz, úgylátszik, pillanatnyi izgalmat keltett a sok cserebőrűben (népgyűlés). Nem fér a fejébe a tudósnak az az eset, hogy amikor egy szép karcsú és egy erős cserebőrű az erdő tisztásán leheveredett és összefonódott, hirtelen egy harmadik jelent meg, aki izgatottan valami hegyes és fényes szerszámot a felugró másiknak oldalába mártott. Ez ottmaradt a fűben, a másik kettő hadonászva eltávozott. A következő éjen a karcsú cserebőrű a tóba vetette magát s többet nem bukkant fel. A tudós megrémül, amikor azt látja, hogy póznára tűzött s lobogó tarka kelmék alatt kéksapkás és vörössapkás cserebőrűek nagy tömege csillogó szerszámokkal bírokra kel s egymást üti-vágja. A tömeggyilkosság oka nem lehet az önfenntartás ösztöne, mert az esetteket és sebesülteket nem falták fel: gyilkos gyűlöletük oka valószínűleg a vörös és a kék sapkák színének különböző volta. Bizonyára a kéksapkások erősebb törzse gyengébb vörössapkás szomszédjaikat a kéksapka viselésére akarta kényszeríteni, de ezek sapkájuk vörös színét még életük árán is meg akarták védelmezni. De bármennyire alaposan és módszeresen figyeli is a távoli csillag nagyhírű bűvára a cserebőrűeket, lelki életük logikájára nézve alig

sikerül valamit megtudnia. A további rendszeres kutatásoktól várja annak kiderítését, vajjon lelki életük egyáltalában alá van-e vetve valamiféle logikai szabályoknak?

Herczegnek ez a műve a legjobb bepillantást enged meg lelki struktúrájába s művészi alkotó munkájának pszichológiájába. A messzi Jupiter csillagra van szüksége, hogy ezzel mintegy jelképezze az emberiséggel szemben való kozmikus hűvösségét. Az emberek fölé emelkedik, a világűr minél távolabbi pontját keresi ki, hogy hibáikat s a megsokszorozottság miatt észre nem vett furcsaságaikat minél objektívebben, a lényegükben, szemlélhesse, egyéni és társadalmi viszonyaikba egy idegen bolygó lakójának elfogulatlanságával láthasson bele. Három évtized múlva a *Majomszínház*ban, ebben az emberiség önző és kapzsi természetét pellengérre állító szatirikus vígjátékban, az emberek lelki világát a majmok elméjében tükrözteti vissza fantasztikus szellemességgel: hogyan durvulnak el a majmok az emberek társaságában, hogyan félnek attól, ha kiderül értelmes természetük, hogy adót kell majd fizetniök, dolgozniök, sőt katonáskodniök. Vannak azonban köztük progresszív majmok is, akik el akarják felejtetni az emberrel való százezeréves viszályt s e hosszú idő szakadékan keresztül békejobbot akarnak nyújtani neki, mert már elég volt az őserdőből: embernek lenni sokkal finomabb dolog. A radikális majmoknak ez a pacifista kísérlete később kacagtató csalódásba fül. A darab gúnyos komikuma mögül azonban az emberiség sok elmegerjesztő problémájának kérdőjele kígyózik a mélyebben gondolkodó

nézőközönség elé: a majmok elfogulatlan szemével tárgyilagosabban és hűvösebben szemlélgeti magát.

5.

Herczeg született lélekbúvár. Különös tehetsége van a maga énje alapján a mások lelkébe való beleélésre, az alapjában ösztönszerű, de aztán tudatossá formált lélekbölcsességre, pszichozófiára, mely a legkisebb lelki fodrozódásokat is észreveszi és érthető formába önti. Művei mind belső, s nem külső történetek, valóban lélekelemző regények és drámák. Kitűnően ért a kifejtet lélektani előkészítéséhez, a lelki indítékok fokozatos kibontakoztatásához, a mese vagy cselekmény motiválásához. Munkái, novelláitól regényein keresztül drámáiig, csupa lélekrajzok, anélkül, hogy mesterkélten vagy tudákosan pszichológizálna, hősei lelkét kis mozaikdarabokból rakná össze s az aprólékoskodás hosszadalmasságával untatna. Sohasem mond többet, mint amennyi éppen szükséges. Elég neki néhány vonás, hogy egy lelket szervesen, a maga egészében, fejlesszen ki előttünk. Nem módszereskedő lelki elemzéssel, hanem természetes cselekvéssel vagy párbeszéddel jellemez. Így olvasóját könnyen ragadja képzeletének világába s tartja itt fogva. Mindig egyszerű és természetes: jellemeinek, helyzetének, elbeszéléseinek s jeleneteinek lelki háttere mindig világos; Herczeg az írói művészetben a plenérizmusnak híve. Szinte nem ártana műveinek egy kis misztikus félhomály, a skandináv vagy orosz írók irracionális köde, va-

lami költői *clair-obscur*, a természet és az élet értetlenségének, világos ésszel fenéig való átláthatatlanságának mélyebb éreztetése. Néha a létnek és értéknek ezt a metafizikumát is megtaláljuk benne: legjobban *A Nap fiában*.

A fiatal Herczegnek nagyszerű lélekelemző költői tehetsége már első regényében, a *Fenn és lenn*-ben szemünkbe szökik és megragad. Attila lelki önbecsolása mesteri: hogyan tükröződik lelkében Etel és Jolán párhuzamba állított alakja, az előbbinek arisztokratikus ingerlő tartózkodása, az utóbbinak nyugtalan, de őszinte plebejus odaadása? Érzi, hogy csak hiúságának hízelgett, mikor engedte, hogy Jolán az ő karjaiba fusson. Kezdi a lelkiismeret furdalni. Mi értelme van a gyermekes szerelmeskedésnek? Hisz a házasság a szerelemnek csak nyárspolgáris következménye, mely szárnyát szegné nagyratörő álmainak s megtörné tehetsége és ereje büszke tudatát. A kisvárosi életben a metszettszárnyú golya szerepét játszaná, amely kedvetlenül lépeget a puszta udvaron s epedve tekint fel a kék magasba, hol boldogabb társai fürödnek a napfényben. Ő nem született nyárspolgárnak. A regény derekán megy végbe ez a megrázó lelki önelemzés: de ebben már bele van sűrítve a kifejlet tragikuma, amelynek a továbbiakban csak ki kell bontakoznia. Anikor a csalódott Attila már valóban nyárspolgár akar lenni s első szerelme újra komolyan lángra gyúl, Jolánt már másnak karján találja. Újra elindul Afrikába.

A *Szabolcs házassága* két lélek története, a mese ennek csak külső burka. Sándor, a tönkrement magyar arisztokrata, Malvint, a zsidó plutokrata-

leányt veszi feleségül. Milyen finomságokban érez-
teti meg Herczeg a két léleknek vér- és társadalom-
adta különbségeit! Malvin a főúri hölgyeket utá-
nozva a sport-lady külső körvonalait ölti fel: már
hajnalban talpon van, hogy lovagoljon. Ura kíséri.
Az asszony ideges kancája megriad a gyöpön fe-
hérlő papírosfoszlánytól s hirtelen ágaskodni kezd,
Malvin botjával haragosan végighúz a ló fején.
Sándorból halkán kisóhajt a magyar embernek a
ló iránt való ősi szeretete. Figyelmezteti Malvint,
hogy tönkreteszi a lovat. — Ha tönkre megy alattam,
veszek másikat, ennyi az egész! — feleli. Sándor fel-
háborodva utal arra, hogy nem szabad mindent ke-
reskedői álláspontból nézni, mintha az egész világ
egy nagy vásár lenne, ahol mindent a pénzérték
szerint ítélnék meg s ahol minden eladó. Az asszony
szárazan céloz Sándor érdekházasságára: talán nem
minden eladó a világon, de *sok minden*. Ebben a kis
párbeszédben Szabolcs házasságának egész lélektani
problémája összetömörül: néhány lelki ecsetvonás
s a két lélek öröklött és szerzett tulajdonságainak,
a köztük tátongó szakadéknak egész sötét képe fel-
tárul. Kis tükördarab, de a lelkek egészét tükrözi.

A pszichognózisnak micsoda egységes és követ-
kezetes művészetével vezeti végig Herczeg Kató-
nak, a színésznőnek lelkiességét *Az arany hegedű*-
ben! Apjától, a színésztől, örökli azt a képességét,
hogy örökké látja és figyeli önmagát. Sokszor az az
érzése, hogy nem is egy, hanem tíz, száz Kata van
a világon. Ezek a Katák, mindmegannyi lehetőség
alakjában, el vannak raktározva a lelkében, mint
kosztümök a ruhatárban. Azt veheti magára, ame-

lyiket akarja, amely legjobban illik hozzá. Egyik jó, a másik rossz, van szűzies és van szemérmetlen, nyughatatlan és tunya, őszinte és hazug. De melyik ő maga? Egyik sem, vagy mindegyik. Ha magára veszi az egyiket, akkor nem ismeri a másik Katót. Hol apáca akar lenni, hol egész hóbortosan Arato kultuszának él: meg fog halni, ha nem kell neki. Képzelete hűvös távolságból már a temetését is végigjátssza. Látja magát összekulcsolt kezekkel, merev viaszbáb-mosollyal fekete drapériák, gertyák, virágok között. Érzi a tömjén bódító szagát, hallja a pap zümmögő latin szavait, a kántor circumdederuntját. Az ott szorongó feketeruhás alakok közt áll azonban maga Katalin is s könnyes szemmel nézi önmagát a ravatalon s hallja a susogást: szép halott! olyan szelíd, fehér, mint egy szent! A háború elején betegápoló asszony vendégük van. Egyszerre ápolónőnek képzeletét magát s már szíve kéjesen olvadoz az emberi irgalom szent tüzeiben. Felpróbálja a fehér főkötőt, mely nagyon illik barnapiros arcához és csillogó szeméhez. Menten felcsap betegápolónak. Arcához a kedves apácaszigort a tükörben olyan illőnek találja, mint testéhez a hófehér, síma szamaritánus ruhát a holland főkötővel. A háború leányának érzi magát, nem méltatlannak a nagy időkhez. Csodálatos könnyedséggel találja meg gazdag lelki ruhatárában a kellékeket, melyek új alakját tökéletessé tehetik. Amikor Milka századosba beleszeret, észreveszi, hogy már nem a híres Arató tükörképe, hanem a Senkiből Valaki lett, akinek Milka csak teremtménye és tulajdona, hisz a keze között épült fel újra emberré.

Magasabbrendű szerepkörbe képzei magát most a színészsarjadék. A sok Katalin közül, akik régebben már előlibbentek fantáziájának függőnye mögül, egyik sem volt olyan újszerű, olyan ingerlően érdekes, olyan komoly és nagyszabású, mint az, akinek képét most Milka kapitány szemtüköre verte vissza. Proteus leánya mostani alakjában aratja legnagyobb sikereit: igazi életet él, a házasságtörő szerelmet nem játssza, hanem a valóságban éli meg. Katalinnak soha semmiféle belső köze nem volt Arató István Katójához, ennek szerepét ő csak kölcsönözte az urától, mint valami idegen, művészeti motívumot, amelyre azután öt esztendőn át virtuóz változatokat játszott aranyhegedűjén. Egy ideig még alkalma van külsőleg új szerepet játszani: a bánatos özvegyét. De amikor a mégis élő Aratót meglátja, anélkül, hogy ez észrevenné, a málnabokrok közé menekül: sebes kapkodással sorra veszi lelki ruhatárának egyes darabjait, kezébe veszi, megnézi s megint visszadobja a különféle Katákat, Katókat, Katókákat, Katalinokat és Katicákat, hogy melyiket vegye magára most tragikus órájában. A Kató-változatoknak, az ingatag és hiú női lélektípusnak ez a csodálatosan finom és egységes formálása a hajlékony lélekábrázoló művészetnek tetőpontján jár.

Az általános, minden korra érvényes lelki tulajdonságoknak, tevékenységeknek és összefüggéseknek eleven és igazi rajzát Herczeg történeti tárgyú műveiben még megtetézi az egyes koroknak sajátos életérzéséből, hangulatából, lelki diapasonjából ki sugárzó különös történeti lelki mozzanatokkal.

A görög, a római, a bizánci, az ősmagyar, a Mátyás-kori, a mohácsi vész előtti, a török hódoltsági, a kuruc-labanc, a reformkorszak és a 48-as szabadságharc lázában égő magyarnak lelkét más és más történeti változatban jeleníti meg. A legkülönbélebb korok szellemébe s életstílusába magátbeleélő és utánaalkotó képessége művészi hatalmának egyik titka.

A történeti lélekbúvárnak micsoda szubtilis erejével tudja megéreztetni a *Pogányok*-ban a Táltos fatülkének szivettépő szomorú zöngését, amelyben a puszták szíve sóhajtozik. A már keresztény hitre térített magyar halászok a telihold láttára önfeledten zümmögni kezdik a Holdisten egyszerű, erőteljes és nyers dalát, amely olyan édes, fájdalmas és vonzatott ritmusú, mint a Volga széljárta síkságán született ősrégi dajkadalok. Így jellemzi Herczeg a népsóvárgását az ázsiai puszták emléke után. De az ifjú Márton kanonokot is izgatja a puszták szele, noha ő már tudatos, tanult keresztény. Az egész mű lelki alapproblémája, amelynek minden kérdés csak mellékajta: hogyan tör ki Mártonból Thonuzóba pogány vére, hogyan alakul át a bessenyők Alpár vezérévé? A felelet fokozatos lelki fejlesztése valóban pszichológiai mestermű. Az öreg táltos szavai először leperegnek róla: pogány népe számára még nem halt meg, mostani kriptája falát szét kell vetnie, a bessenyők törzse vezérnek várja! Márton lelkében csak megvetést kelt a hízelgően korholó szó: ifjú sas voltál és elmetszették a szálló izmaidat, csúszómászó lettél és csonka szárnyal vered a föld szemetjét! Gellért püspök megbízásából a bessenyők táborába megy, Seruzádhoz, a puszták harcias vezérasszonyá-

hoz. Nem hatja meg sem a bessenyőknek iránta, mint Thonuzóba fia iránt érzett alázatos tisztelete és ragaszkodása, sem Seruzád önkényt felajánlott szépsége: meg akarja téríteni őket. Remekül indítja meg Herczeg Márton lelkének fokozatos erjedését egy-két motivummal. Az egyik a pusztai őslélek ösztöne, mely a vérség tudatalattijából hirtelen felpezsdül benne: leheveredik a tábor szélén, kéjjel hallgatja a csillagos éjszakában a lovak csendes horkanását, a tűz pattogását, a tücskök ciripelését; édes kábultsággal érzi a friss széna szagát, a pusztá harmonikus éji zümmögését, amely lelkében fölségesen szép himnikus dallá tömörül s imádságát nem engedi nyugodtan végezni. Lelki fordulatának azonban ez csak a háttere. A másik, döntő motivum, a szerelem, akkor cikázik át először villámszerűen a lelkén, amikor meglátja Zenóbiát, a marosvári ispánnénak Konstantinápolyban nevelt leányát, akit neki kell anyjához vezetnie. A leány láttára keblében kalapálni kezdenek ifjú erejének felszabadult démonjai, hogy aztán összezúzzanak mindent, aminek eddig élt. Úgy csüng a görög pompába öltözött leány ajkán, mintha egy szivárványos tollú madár énekét hallgatná a távoli őserdők szépségéről, amikor Zenóbia Konstantinápoly tündérpalotáiról beszél. Thonuzóba fiát elfogja az érzéki erejű vágy, hogy Bizáncot lássa. A keleti puszták gyermekének kalandos ösztönét delejes erővel vonzza a fényes és gazdag város. A becsületes rónát, amely első pillantásra kitárja egész lelkét, folyton ingerli és csábítja a bűnös titok, mely a város falai mögött lappang. A pusztá fia lenézi a városi embert, de bűnös vágyakozást érez a város

íránt. Minden város egy körülfalazott rejtély neki; nines nyugta tőle, míg a vérpatakok és hullahegyek árán meg nem oldotta. Ez a kalandos ösztön kicsalja a pusztából a nomádokat, kalandorokká változtatja a pásztorokat s hódítókká a kalandorokat. Most a Zenóbiának ruhájából kiáradó idegen, édes illat fölveri a sátorlakó ősök unokájának lelkében a mindig ott szunnyadó rabló ösztönt.

Ezek a lelki indítékok, melyeket Herczeg a lelki finom csipkeverés művészetével fejleszt, eleinte még csak félig tudatosan, halk erővel munkálkodnak az ifjú kanonok lelke mélyén. De Marosvárra érkezve, Gellért püspök már szomorúan súgja neki, hogy az ispánné leánya megkerült, de fél, hogy az ő kedves fia elveszett. Pár nap alatt már végbemegy a bárbar lélek mélyebb rétegeinek vulkanikus áttolódása. Éjjel Zenóbia énekét hallva, elhatározza, hogy a magáévá teszi élete és üdvössége árán is. Még egyszer megpróbál mint szőrcsuhás vezeklő a templom pitvarában a Megváltóhoz imádkozni, de már nem tud, a kereszt lábánál is bűnös álmoképek kísértik. Amikor a prépost követeli tőle, hogy ostromozza meg magát, elveti az ostort s megtagadja az engedelmességet. Börtönbe vetik, de itt úgy vergődik, mint a verembe esett farkas. Végleg lepereg lelkéről a keresztény zománc. Újra titáni erő duzzasztja tagjait, szétveti kriptája falát, amint a táltos megjövendölte. Az aszkéta Mártonból Alpár bessenyő vezérré lényegül át. Nem kell neki a nyugatiak mennyországa, ahol csak németek és olaszok fényelegnek, poklukban pedig apja, Thonuzóba. Árpád fejedelem s minden magyar vezér csak sínylek. Hangos zokogással

öleli át a várat ostromló besenyőktől hozott vezéri paripa nyakát. A tavaszi mámorban most már csak kettőt ismer az élet céljának: a harci dicsőséget és a szerelmet. Mikor visszapillant a városra, a latin zsolozsmák örökös egyhangúsága, a templom homályában gomolygó tömjénfüst, a Megváltó vérző alakja, a merev szentképek, a sátán förtelmes képe, mind csak egy hosszú, szomorú álom képei előtte, amelyeket emlékezetéből ki akar űzni. Amikor a Vata-lázadás leverésével a pogányság fellobbant tüze kialszik, Valter mester újra térítgetni próbálja Alpárt. De a régi Márton kanonok már nem érti nyelvét, amint ő sem érti Alpárét. Valter a monostori iskolák nyelvén szól, Alpár pedig a pusztai nyelvén válaszol. Alpár bessenyőit kivezeti az Aldunán az országból, de sohasem éri el álmai országát, Konstantinápolyt, sem nem lesz az övé ennek gyöngye: Zenóbia. Nyugat és Kelet lelkének tragikus összeütközése, az ősmagyar lélek kereszténnyé való átváltódásának történeti problémája aligha tehet még szert mélyebb és szebb lélektani keretre, mint Herczegnek ebben a művészi alkotásában. A *Pogányok* a magyar irodalom regénytájainak egyik legmagasabb hegycsúcsa.

De akármelyik regényébe vagy drámájába mélyedünk is bele, mindenütt a lélek csodálatos ismerete és művészi formálása szökik szemünkbe. Lehet-e finomabb árnyalatokban, gyöngédebb és előkelőbb színekben megrajzolni azt a lelki átalakulást, amely *A Nap fiában*, a gögös és kereszténygyűlölő római patriciusban végbemegy, aki családját Apollótól származtatja, akinek életében azonban Apolló esz-

mei-művészi kultuszát sokszor beárnyékolja a dionysosi mámor, s mégis sok csalódás után egy csillagos éjszaka lelkét édes és sejtelmes sóvárgás szállja meg a magasabbrendű élet után s Jézus Krisztus hangját akarja hallani? Nem lélektanilag remekül felépített vallomás-e az, amelyet *Arva László király*, a koronás halálnak ez a gyermeke, tár föl az özvegy Hunyadiné, mint édesanyja előtt, a korona elvesztésétől való félelméről, a Hunyadi László iránt érzett féltékenységről, ennek feloldásáról, a romboló gyűlölet után az építő szeretetről? Micsoda lélekbelátó művészettel ébreszti Herczeg *Ocskayt* árulása következményeire Szörényi kapitánnyal, aki arról panaszkodik, hogy a hadiszerencse elhagyja őket, mert a kardjuk és karjuk a régi ugyan, de a szívük már nem a régi; a kuruc ellenfél a *vivat Rákóczi* kiáltással tüzesen támad, de ők, ha most labancok is, nem kiálthatják lelkesedéssel: *vivat Heiszter!* Szörényi megtagadja az engedelmességet, inkább szúrja le Ocskay, mert a németnek igaza van: selma vagy Ocskay, selma vagyok magam is! Jellemezhető-e kedvesebb, de egyben igazabb lelki gerjedelmekkel Kinizsi, az ujdonsült temesi bán, mint a *Balatoni Regében*, amikor azt kérdi magától, hogyan is lehetett ilyen sokáig sült paraszt? Hamar — folytatja monológját — egy talpig érő, békazöld bارسonymentét nekem s kétrőfős struccotlat a süvegemhez! Száz huszár előttem, száz huszár a sarkamban, így járom be a megyémet. Ki az a vállas nagyúr a párduccsótáros paripán? — kérdik a városi népek. A temesi bán! Persze, hozzáteszik majd: azelőtt molnárlegény volt a lelkem. Molnárnyelven

fogok beszélni: üresen jár a garatod, öcsém! ez víz a malmodra, barátom! A csacsit tréfásan molnár-paripának nevezem! Ez a magam csipkedése népszerűvé fog tenni. Magamnak molnár maradok; ha más szólít ennek: kobakon ütöm! — Ez a cyranói fordulattal végződő kis monológ milyen lélektani finomsággal és hűséggel tükrözi vissza a társadalmi osztályáttörésén újjongó *homo novus* önérzetét.

Herczeg szeme kegyetlenül éles, mindent rögtön apró részleteiben és egészében lát, szemének acél-fúrója átszúrja a test falait is, mélyen belenéz élő és régmúlt egyének és tömegek lelkébe. A jelen és a múlt embereit nagyszerű lelki szintézisbe tudja összekapcsolni. A századeleji magyar politikai élet dísztelen obstrukciós jelenetei s ezek előrelátható történeti következményei a költő lelkét mélyen rágják: egy új Mohács rémképe izgatja, amint ez másfél évtized mulva valósággá is félelmesült. Tragédiát akar írni *Mohács előtt* címen, amely a II. Lajos korának önmagával tehetetlen, saját történeti érdekeit és hivatását pártpolitikai elfogultságában nem érző, önmagát a katasztrófa előtt marcangoló magyar társadalmát mutatta volna be: egy halálra ítélt nép klinikai kórképét (*A gótikus ház*). Írás közben azonban olyan ijesztő keserűség ömlött ki tintatartójából, hogy jobbnak látta szomorújátékát egy képzetbeli Bizáncba áthelyezni. A vesztét érző konstantinápolyi nép a török ellenséghez pártol, mert a szultán irgalmában bízik. Vesszen a zsarnok Konstantin! Üdv a nagy Mohamednek! — hangzik a császári palota előtt. Spiridion, a símanylvű udvari főkamrás ajkával Herczeg a proletártömeg örök

lelkiségét mutogatja a bizánci történeti keretben: a csőceselék úgy okoskodik, hogy neki mindegy, kinek fizet adót, Mohamednek-e vagy Konstantinnak és ki tipor rajta, a török szultán-e vagy a görög császár. Laszkarisz, a rokonsága sürgetésére kinevezett újdonsült tengernagy, aki öniróniája szerint soha életében nem ült más hajón, mint az Aranyszarv kompján, cinikusan számol be a hadsereg összeomlásáról: a görög légiók nagyrészt szétfutottak; a katonák polgári ruhát öltenek, elássák fegyverüket és a csap-székekben ülve várják, mit hoz a holnap; a császár parancsának már csak egy marék genovai engedelmeskedik. A hajóhad fővezére romlott ízlésű úrnak bélyegzi Konstantin császárt, mert abban leli gyermekes kedvét, hogy az antik hősokeket parodizálva, öklelő kosként járkál a várfalon. Katonáitól azt kívánná, hogy vágassák le magukat, temetkezzenek a város romjai alá, csak azért, hogy egykor majd valami éhenkórász krónikás azt írja róla: Konstantin hős vala! Az ember alig hiszi, hogy ilyesmi lehetséges a mai művelt korban. A főkamrás is csak a császár kerge szeszélyének minősíti, hogy veszedelemben akarja dönteni százezrek életét és egy világ-hírű város sorsát. A görögség életöszönét megtagadva, úgy okoskodik: Bizánc nekünk hazánk, azaz lakóhelyünk; arra való, hogy éljünk benne; a város tehát csak eszköz, amely az élet célját szolgálja; hogy feláldozzuk a célt az eszköznek, a lakót a lakóhelynek, az életet a hazának: ez a logika arcul-ütése; mert Mohamed nagylelkű az önként behódolókkal szemben. A balga remény azonban nem teljesedik: Mohamed a város lakóit a szultánért sze-

relmesen rajongó császárnéval a romlott udvari néppel együtt kardélre hányatja.

Ki ne ismerne rá mindebben azonnal a világháborút követő magyar összeomlás tragédiájára, melyet Herczeg a költő látnoki erejével s szinte a lelkiélet kegyetlen törvényei értelmében már 1904-ben megjövendöl? A magyar proletártömeg s a romlottlelkű „intellektuel” réteg az ellenségért s nemzetközi eszményekért lelkesedik, a magyar hadügyminiszter, akárcsak a bizánci tengernagy, nem akar katonát látni, a hadsereg széttűlik, a nemzeti önvédelmet a pacifizmus és a civilizáció nevében kigúnyolják, megbénítják, majd egyenest erőszakkal leszerelik, ugyanakkor, amikor az éhes szomszédok csattogtatják már fogukat, mint könnyű prédára, a nemzet ezeréves testére. A haza elveszti érzelmi ihletét, a történeti értékközösségbe beágyazott tudatát: csak lakóhellyé, pusztá eszközzé törpül; minden ellenállás ostoba csökönyösség és merő céltalanság számba megy. A hatalomra jutott politikusok büszkék arra, hogy ántántbarátok, a franciáktól várják az üdvösséget, mint Bizánc a törököktől. A francia fővezér azonban Belgrádban megvetéssel sújtja őket s szemükbe vágja, hogy ily mélyre süllyedtek — és spáhikat és négereket küld az országba, úgy, ahogy Mohamed mélyen lenézi az elpuhult s egymásra fenekedő görögöket s elrendeli elpusztításukat. Herczeg mély lélekismerete előre világosan kikeresi azokat az egyetemes lelki okokat és viselkedésmódokat, amelyek a multban és a jelenben a nemzeteket tipikusan összeomlasztják és szétporlasztják. A *Bizánc* a történetpszichológiának klasz-

szikus fejezete, de igazi költői formában: látszólag egy nemzet tragédiája, de voltaképp minden erkölcsileg lesüllyedt nemzeté. A XX. századeleji züllésnek indult magyar élet állott a költő előtt, mint a *jelen* modellje s megrajzolta a XV. század közepének a *régmultba* süllyedt szomorú görög világát; de ugyanakkor már a másfél évtized multán bekövetkező magyar *jövő* tragédiájának lelki körvonalait is költői víziójával előre pontosan megvonta. A *Bizánc* mindenha a költői dráma-remeklés klasszikus mintájaképp ragyog.

6.

Miért tudják — régesrégén a tudományos gyermekpszichológiának több, mint félszázada történt megszületése előtt —, a nagy költők, regényírók a *gyermeki lelket* s ennek különféle típusait oly csodálatos aprólékossággal megrajzolni? Mert a maguk gyermekkori emlékezései alapján mint meglett emberek is bele tudják magukat analógiás módon élni a gyermek lelkébe. Gazdag és sokoldalú lelkükkel gyermekszerűen is tudnak érezni és gondolkodni, el tudnak a maguk lelki életének bonyolultságától vonatkozni s állandóan számolni a gyermek lelki életének egyszerű és sajátos természetével. Milyen finoman elemzi Dickens a gyermeki lélek legkülönbözőbb típusait: az ábrándozásra hajló, zárkózott lelkű, csendesesen visszavonuló tejarcú gyermeket s az örökké izgó-mozgó, élettől túláradó, beafsteaképűt, akit, mint a kis csikót, alig lehet megfékezni. Annyira igazán és híven tudja a gyermek szemé-

vel a világot és az embereket látni, a gyermek fantáziájával a valóságot benépesíteni és megeleveníteni, a gyermek érzelmeibe és hangulatába a környezetet mintegy belemártani, hogy gyermekhőseiben: a kis Copperfieldben, Twistben, Dombeyben, Trent Nellyben, olvasói lépten-nyomon magukat vagy hajdani pajtásaikat ismerik fel. Vagy lehet-e hívebben jellemezni a gyermeknek hiúságát, tetszeglési vágyát, a felnőttek rá vonatkozó szavain való elmélázását, a kisfiúknak a lyánkákkal szemben való szögletes viselkedését, mint Tolsztoj a *Gyermekkoromban*? Ebben a lélekrajzoló művészetükben a költők saját gyermekkori élményeikre támaszkodnak. Emlékezéseik az aktuális önmegfigyelés pótlékai. Ha a valóságba költészetet vegyítenek, ez a lélektani jellemző erőnek belső igazságán és hiúságén mitsem változtat. Gyermekkori felidézett élményeiket kikerekíthetik, a régmultból felvillanó töredék-émlékeiket értelmes egészé logifikálhatják, de mégis örök gyermeki viselkedésmódokat és lelki típusokat rögzítenek meg, amelyekben mindnyájan magunkra s másokra ráismerünk.

Herczeg Ferenc irodalmunkban a gyermeki lélek egyik legnagyobb ismerője. A gyermekek lelkének kis ablakain nagyszerűen be tud látni, mert a maga gyermekkori lelki világában ma is teljesen otthonos. Ezt a régi lelki otthont mutatta be hetvenéves korában *Emlékezéseiben* (*A Várhegy*). Csak ekkor tárult fel zára annak a titoknak, vajjon mi az élményháttére felejthetetlenül bájos és mély gyermekelemzéseinek.

Nem hiába költő, ezért különösen vonzódik a

gyermeki képzelet problémája felé. *Meséi* nagyszerűen jellemzik a gyermek monisztikus képzeletét, amely a fantáziaképeknek mindig valóságértéket tulajdonít a meglett emberek dualisztikus fantáziájával szemben, amely éles különbséget érez a fantáziakép és a valóság között. A *bujdosó bábuk* meseje a bábuk viselkedésének és vándorlásának igazi gyermekszerű, a gyermeki lélek hamvát lehelő lelki interpretációja. A valóban klasszikus *Lószőrvitéz*-ben megkapóan rajzolódik elénk a gyermekek mindent lélekkel benépesítő animizmusa és antropomorfizmusa: „Ha új játékot kaptunk, elkérkedtünk vele a baromfiudvar lakói előtt, amelyek aztán jelentőségteljes kotkodácsolással és irigy hápogással nyilvánították véleményüket. Az eresz alatt fészkelő fecske a mi fecskénk volt, a szomszéd verebeit szitkokkal fogadtuk, ha a háztetőnkre mertek ülni. A szobabútorok néma, de értelmes lények voltak, s ha rosszkedvünkben megrúgtuk az asztalt, utólag titokban megsímogattuk, hogy kiengeszteljük. A farkát csóváló komondor, a dörmögő kandúr elkényeztetett cselédeink voltak, akik bizalmaskodva dörgölöztek hozzánk s szigorú hangon adott parancsainkat tette-tett alázattal, de ásítva és lézengve teljesítették. A kút mélyéből csodálkozó és kíváncsi gyermekfejek kandikáltak föl; a mama befőttesüvegeit a fekete ember őrizte, akiben nem igen hittünk, de azért mégis féltünk tőle.“

A költő különös szeretettel és finomsággal öleli magához a fantaszta fiúcskákat. Így a kis sánta, halványarcú kertészfiút, *Péterkét*, aki folyton azon sóvárog, hogy a láthatárt bezáró domblánra valaha

felmásszon, hogy ott meglássa a világ végét. S amikor egyszer sikerül oda fellopóznia, a nap leáldozó fényében csodálatos tájkép tárul fel előtte. Ezt a gyönyörű alkonyati látványt pár hónap alatt fantáziája lassankint tündérálommá egészíti ki és formálja át: „Most már úgy tudta, hogy a felhőkapun belül várost is látott, tornyos palotákkal és hatalmas kupolákkal. Az aranyfényben ragyogó rónán karcsú pálmafák nőttek, alattuk hosszúnyakú madarak és ormányos állatóriások csapatai vonultak.“ Péterke lelki testvére Jancsi (*Jancsi édesanyja*), de az ő fantáziájának olvasmányaitól táplált fegyelmezetlensége már szinte kóros formát ölt. Arról panaszkodik anyja, hogy a kisfiú tegnap este föllármázta az egész házat, hogy rablók vannak a kertben. A cselédek mind fegyverre kaptak. Persze, egy lelket se láttak. Jancsi azonban, amikor anyja vallatóra fogta, erősen megmaradt állítása mellett. Azt mondta, hogy ötvenen voltak a rablók, mindannyian — irokéz-indiánok. Nem füllentett, szent meggyőződéssel maga is hitte. Amikor egy kislánynak elolvassa Hunyadi László tragédiáját, fantáziája egyszer csak tovább folytatja az olvasott történetet: a hóhér csak egy kóccal kitömött s László ruhájába bujtatott nagy bábut fejezett le, amelynek nyakán hólyag volt, piros festékkal, hogy piros legyen tőle a hóhér bárdja. László pedig ezer hű lovagjával, akik aranypáncélt viseltek s hattyúparipán ültek, fenyíti meg a királyt és a cselszövő főurakat. „A fiú láthatóan maga is hitt a meséjében. Az arca sugárzott a boldogságtól, mintha valóban megmentette volna a fényes dalia életét. Meg-

részegült a tulajdon hazugságaitól, mint a fülemüle a maga dalától.“

Csak most látjuk, amikor Herczeg Emlékezéseit olvassuk, hogy a költő gyermekkorában Péterkének és Jancsinak szakasztott mása. Szegedi magyar dadája Rózsa Sándornak, az utolsó alföldi betyárnak romantikus alakjával ajzza föl a kisgyermek képzeletét, amikor rajongva regél neki az idealizált zsványról, aki a szegények pártfogója és a népnyúzók ostroma. Repdes a kisiú szíve, ha átkocsiznak Pancsovára, mert akkor a délibláti homokpusztát is érintik, ahol jóízűen lehet félni zsványoktól és farkasoktól. Ökölnyi korában már falva olvassa *Orlando Furiosot* és *Cervantest*, meg a Novara hajó földkörüli utazását. Ebben elemi erővel ragadja meg fantáziáját a tenger: azóta is mesés nosztalgia sodorja az óceán felé. Ha kisgyermekkorában csigát kap a kezébe, füléhez szorítja és a „tenger zúgása“ titokzatos fényben izzó képeket vetít lelkébe. A gyermek ősi harciszomja ég benne: szereti a fegyvereket, különösen a régieket. A temesvári gimnázium kis diákjai a Vadász-erdő sűrűjében „rablóbandába“ tömörülnek, de nem akarja a vezér őt bevenni, mert belőle sohasem lesz jó rabló — ami elképzelhetően rettenetesen fáj neki. Végre mégis beveszi, letéteti vele a nagy esküt, furkósbotot nyom kezébe fegyverül s megmondja a titkos jelszót. Herczeg párszor künn van a „rablókkal“ az erdőn, a többivel a bokrok között cserkész, vad ordítózással képzeletbeli karavánokat rabol ki — s aztán megúnja a játékot. Különösen vonzó volt rá Gusztibácsijának nagy nádasa, ahol a nádba vágott csa-

tornákon csolnokon csáklyázott, a mocsár darvait, ibiszeit, bíbor- és kanalasgémeit, kígyóit és szép-rajzú siklóit bámulhatta. Otthon aztán fantáziáját szabad szárnyra eresztette pajtásai előtt: izgalmas vízikalandokat mesélt. A lelkében szunnyadó költő-embrió időelőtt megmozdult benne. Nem volt — mondja — éppen hazug gyermek, a haszon kedvéért sohasem füllentett, de ellenállhatatlan ingert érzett, hogy meglepje és ámulatba ejtse az emberiséget, miközben mindjobban elragadta képzelete. Fantáziáját nagyban táplálta szerencsésen változatos környezete: a kukoricagóré, amely mint a gyermek szemében pompás lécpalota, a kitűnő játszóhelynek, a sokat vívott fellelgyárnak, a színháznak és veszély idején a bűvőhelynek szerepét játszotta; a verseci várhegy romantikus romjai: a baromfiudvar, az istálló a ponilovával, a nádas. Mindezen a helyen a kisfiú játékaiban egész souverain módon sajátyszerű, külön világot tudott magának fölépíteni. A képzeletnek ebben a világában úr és parancsoló, teremtmény és formáló volt: illúzióképessége a valóság kényszerét játékszerűen győzte le. Csakis az, aki ily változatos gyermekkort élt, tud annyira hozzáférközni mint meglett ember a gyermek élményeihez, ahogyan Herczeg Ferenc.

A gyermek nemcsak a képzelet világában él, reálisan is tájékozódik a világban, a zord valóság egy-egy darabján el-elgondolkodik. A gondolkodás a teljesen szabad kép kombinációnak szárnyát szegi, a légvárakat szétrobbantja, az álmokat szertefoszlatja. Hébe-hóba elfakul a gyermek vágya, hogy megfogja a szivárványt: néha a valóság után is

szomjazik. A kis Herzog-fiú már megértette a felnőttek diszkrét beszélgetéseit és leplezett célzásait. Ha valami homályos volt előtte, addig gondolkozott és kombinálgatott, míg meg nem találta a dolgok összefüggését. Ez a kíváncsiskodó, a valóságra ágaszkodó szellem, amely egyszerre, de vaskos ellentétben él a gyermek szertelen illuzionizmusával, többször előtör az Emlékezések lapjairól. A gyermek örökös kérdező kedve később bevonul Herczeg gyermekrajzaiba is. A *Szelek szárnyán* c. nagyszerű adriai útleírásaiban kis unokaöccse ilyen kérdésekkel ostromolja: Melyik erősebb: a cápa vagy az alligátor? Van-e az alligátornak hangja? Meg lehet-e enni a cápatojást? Miért nagyobbak a velencei bóják, mint a fiumeiek? Kiknek van szebb jelmük: az apache- vagy comanche-indiánusoknak? Melyik törzshöz szeretne tartozni a bácsi? Nőket is szoktak skalpolni az indiánusok? Hány nyelvet beszél a török szultán? Ki bátrabb: a magyar huszár vagy az angol tengerész? Miért nem állítja vissza Ferenc József király a fekete sereget? Jó volna, ha minden ember magyar volna? stb.

Milyen kézzelfoghatóan és szemléletesen rajzódik elénk az Emlékezésekből a gyermek fejletlen tér- és időszemlélete, amelyet a jelennek közvetlen, érzelmektől erősen átítatott átélése és a legközelebbire irányuló törekvése állandóan színez! Akárcsak a *Lószőrvitéz*-ből hallanók: „Egy év volt a végtelenség, a világ határa a szőlősdombokig terjedt, a ház birodalom, az udvar tartomány volt; a galambducot szédítő magasságú toronynak néztük, a tűzhely alatti hamulyukat barlangnak.” Jelle-

mezheti-e hívebben akármilyen pontos, a gyermek képzetkörére vonatkozó statisztikával, széleskörű ankét-módszerrel a modern gyermek-pszichológia a gyermeki érdeklődés irányát, kisszerűségét és érzelmi hátterét, mint ahogyan Herczeg: „A nap eseménye a színben talált tyúktojás vagy a vizes vályuba tolakodott förtelmes béka volt; egy fényes dolmánypityke vagy egy rézpatronhüvely birtokában gazdagoknak éreztük magunkat; egy betört ablaküveg kész katasztrófa volt.”

Herczeg a gyermeki indulatok: a makacsság, rátartiság, hirtelen harag, csakazértis-hangulat leírásának legnagyobb mestere. Itt is a maga régmúltjából merít. A *Jancsi édesanyjában* a kisfiú inkább éhen akar halni, de nem kér édesanyjától bocsánatot. Herczeg első emléke is, amelyet két éves korába vezet vissza, a makacs sírás, amellyel apja ütlegeit provokálja. Később is a hirtelen haragú és makacs kisfiú, aki bátyjával és pajtásaival sokszor összeverekedik, a büntetést alig bírja el. Egyszer apja koplalásra ítéli, ha nem kér bocsánatot. Vacsora nélkül fekszik le a kis méregzsák, akár a *Jancsika*. Reggel jó anyja titokban ennivalót hoz neki: visszautasítja. Végre édesapja hagyja abba a küzdelmet, de hetekig tudomást sem vesz róla, rá sem néz.

Ennek az esetnek következményét különös figyelemmel kísérheti a gyermekpszichológus: a kisfiú lelkiismeretfurdalásából pattan ki saját mivel-tának egomorf képe, születik meg az Én-nek önmagával való szembeállítás. Régi gondolatom, hogy a lelkiismeret megmozdulása az Én tudatának

szülőanyja: akkor szegezi magával szembe a gyermek először a maga Én-jét, formál képet önmagáról, jut önmaga világos tudatára, amikor környezetével komoly összeütközése támad s lelkiismeret-furdalást érez. Ez a gondolat Herczeg élményeiben igazolást nyer. „Egyedül ültem a hombár falépcsőjén s nyolcesztendőös fejemmel gondolkodni kezdtem. Úgy kezdődött, hogy hangosan ismételtettem az Én szót és tanakodtam magamban, hogy tulajdonképpen mi is az az Én? Furcsa szédülés fogott el és mind hangosabban, mind görcsösebben és fájdalmasabban ismételttem a titokzatos szót. Úgy éreztem, nagy baj lesz, ha nem tudok a nyitjára találni. Pedig ott van közvetlenül mellettem, érzem a lélekzetét, de valahányszor feléje fordulok, párává oszlik. Az Én-t nem tudtam megfogni, de történt valami, ami elég ritka az emberi életben: egy pillanatra föléje tudtam emelkedni önmagamnak. Tisztán és élesen magam előtt láttam az undok kis szörnyeteget, aki az én nevemet viseli, sőt meg tudtam mérni parányi voltát annak a helynek is, melyet a világban elfoglal. Ez egy ostoba és harapós kis állat. Ha kikergetnék a házból, nem tudna magával mit kezdeni. Minden ereje a saját gyöngesége és környezetének türelme. Mikor már ennyire voltam, egyszerre felbukkant a lelkemből a vágy, hogy ne legyek többé se hirtelenharagú, se makacs. Hosszú ideig ültem még a falépcsőn és tudatosan azon voltam, hogy elmélyítsem és megkeményítsem magamban az elhatározást.“ Íme, az ösztönök homályából, a magatudatlan éjből elődereng az embernek az állattól megkülönböztető vonása, a puszta ösztönnel

szembe és fölé emelkedő Én-nek fénye, a *homo sapiens* erkölcsi glóriájától övezve.

A gyermek makacsságát és fokozott becsület-érzését Herczeg nemcsak magán tapasztalta, de pajtásain is szemesen figyelte. Novelláinak gyakran tárgya a gyermek hajthatatlansága. Jómagán kívül ebben Ede barátja a modellje, aki a büntetés elől a platánfa tetejére szokott volt menekülni, ahonnan sem ígéretekkel, sem fenyegetésekkel nem lehetett lecsalni. Ez a fa volt neki régóta kipróbált mentevára, ahol életveszélyes volt mások számára a megközelítése.

A gyermekek ösztönös irigységét, önző kaján-ságát és gőgjét is nagyszerűen fogja meg Herczeg a kisemberek miniatűr-társadalmában. Az iskolában megbukott Jankó otthon fagyos légkörre talál. Testvéreit hiába biztatja, hogy menjenek vele rablósdi játszani a szérűskertbe. Hiszen ha az ember megbukik is a latin s a magyar nyelvtanból, azért csak játszhatik rablósdi? Testvérei azonban gőgösen hátat fordítanak neki. Az ő szívüket mennyei boldogsággal tölti el Jankó balsorsa. A híres kis magoló testvérek tiszta jeles bizonyítványa vakító fényben tündöklök a Jankó szekundáinak bús éjjelében. Mikor az apa befogat, hogy a gyerekekkel a szőlőbe menjen, Jankó is felkapaszkodik a bricskára. Esztike azonban tettető csodálkozással kérdi: Apa, hát Jankó is velünk jön? Palikának a vacsorán aggodalmai támadnak, hogy jár-e cseresznyésrétes az olyan fiúnak, aki két tantárgyból megbukott: Apa — kérdezte — Jankó is kap a rétesből? (*Jankó jó útra tér.*)

Nagy mester Herczeg annak jellemzésében, hogyan viselkednek a kisfiúk és a kislányok egymással. A *Lószőrvitéz* Vicája, a *Péterke* Lenkéje, az *Ismerkedés* Annusa, a Jancsi kis parasztlánya (*Jancsi édesanyja*), a Jankó Mariskája (*Jankó jó útra tér*) mind bájos kis leányalakok, akik szelídítik a fiúkat, vigasztalják őket, versenyeznek velük. A költő Emlékezéseinek lapjairól ezeknek eredeti mintái lépkednek elénk. A kis temesvári gimnazistát a lányok kaptják szóra, öntenek bele bátorságot a társalgásra. „Úgy találom, — mondja a költő — hogy a leányokkal való korai barátkozás ruganyosabbá teszi a fiú szellemét és önbecsülésre szoktatja. Ilyen hatással azonban csak a vele egykorú lányok vannak reá, a kisebbek vagy nagyobbak előtt nem nyílik meg a lelke.“ A leánylélek korkülönbségeit, álváltódását, de e mellett alapvonásaiban megmaradó azonosságát a legfinomabb ecsetvonásokkal festi meg, amikor a babákkal játszó Böskéből már a kissé kacér nagylány, Erzsi lesz, Erzsiből pedig évek múltán Erzsébet nagyasszony válik: behízeglő, de finoman önző macskatermészete ugyanaz marad. (*Böske, Erzsi, Erzsébet.*)

A serdülő kornak egymással ellentétes, mintegy farkasszemet néző tipikus tulajdonságai szinte hiánytalanul összegyűjthetők s az erjedő fiatal lélek egységében érezhetők Herczeg *Emlékezéseiben*. Egyszer túlárad a pubescens tevékenységi kedve, máskor semmitemvő restség fogja el; egyszer ficánkoló vidámság, máskor indokolatlan komolyság hatja át; egyszer a társaságot szereti, máskor óva-

tosan elzárkózik és magába mélyed; egyszer tekintélytisztelő, máskor radikálisan lázadó és szabadság után sóvárgó; egyszer önmegtagadó és nemes, máskor magát a világ középpontjának érzi, amely körül kell forognia mindennek. Ezekben az ellentétes lelki tulajdonságokban és viselkedési módokban — mint E. Spranger jól látja — a természet mintegy hatalmas lelki nyersanyagot hegyin-hátán összehalmoz, hogy legyen aztán a fejlődésnek belőle mit kiválasztani a jövő embere számára: a természet ebben a forrongó átmeneti korban kísérletet tesz valamennyi jó és rossz lelki sajátsággal, hogy aztán néhány állandóan megmaradjon s az egyéniség szilárd reliefjét alkossa. A határozott egyénnéválást, az individuáció nagy misztériumát, fonáknak látszó, a must erjedéséhez hasonló kitisztulását mesteri vonásokkal jeleníti meg előttünk az Emlékezések írója. Kamaszkorában ő és társai kifogyhatatlanok a csínytevésben: mesterinasokkal kötekedtek, idegen gyermekeket hamis üzenetekkel zavarba ejtettek, elindították a piacon álló kocsit, miután előbb hozzámadzagolták a kofaasztalt: ilyesmiben „tombolta ki magát Kain zsenge fiainak romboló kedve“. Egyik kamasz-barátjának csínyjeiben az író romantikus vakmerőség helyett a pubescens tipikus fogyatékos ítélőképességét látja. „A lelki motor, amely minden tettét végrehajtotta, az ádáz ellenségeskedés volt, amit nemcsak a tanárokkal, de minden felnőtt emberrel szemben érzett. Amit ő művelt, az az osztályharc egy neme volt, az elnyomott kiskorú lázadása a nagykorúak hatalmaskodása ellen.“ A kamasznak hetvenkedő, a nagyok

presztizskellékeit magára öltetni szerető természete alig jellemezhető jobban, mint azzal, hogy Endre barátja a gimnazista Herczeget egy csapszékbe csábítja. A csapláros-leány egy kis üveg savanyú homokot koppant az asztalra. Mintán hősileg megitták, Endre elhitei magával, hogy ő részeg és dalolni kezd. Majd kurta szivarra gyújt, de attól rosszul lesz. Erről a kirándulásról később úgy beszél, mint valami igen sikerült mulatságról. Iszogatás közben azzal kérkedik, hogy szeretője van, akivel állandóan levelez. — Egy másik barátjával hatodikos gimnázista korában a vasúton találkozik, miután évekig nem látták egymást. Ez is alkalom az írónak a pubescens-kor nagyszerű lelki rajzára: „Igen megörült nekem, vén cimborának nevezett, szivarral kínált meg és adta a meglett férfit, a hangja pedig, amely éppen most volt útban a szoprántól a baritonhoz, kínosan csikorgott.“

A serdülő kor egyik legjellemzőbb sajátsága, hogy az ifjú tekintete, a gyermeknek kifelé való nézésével, teljesen a világnak való magaatadásával szemben, erősen befelé fordul, önmagára irányul, merőben szubjektívvé válik. Én-jétől különösen idegennek érzi a nem-Ént: az alany a tárgytól lelkében élesen elválik. Magát külön kozmosznak kezdi érezni, magával sokat kezd foglalkozni. Új Én-je önállóságra tör, a környezettől emancipálni akarja magát, az eleinte tárgynélküli sóvárgás helyett most saját célokat szabadon iparkodik maga elé tűzni, önmagát önti rá a világra, a maga képére dolgozza át a világ képét: az embereket, a dolgokat, az egész környezetet. Mindez főképp a kamasz

korlátlan szabadságvágyában tör elő. „A hetedikben — mondja Herczeg — már igen türelmetlenül ráztam börtönöm rácsát. Nem a tanulás miatt, azaz már kevés bajom volt, de elviselhetetlennek találtam az iskolai fegyelmet, szabad lenni, valaki lenni, nem a gimnázium tanulója, hanem Én, — hordani a magam sorsát, élni a magam életét!” Ez a függetlenség után sóvárgó pubescens lélek örök sóhaja.

A környezettel való szembeszállás, az Én-centrum előtérbe tolulása, önmagának s a felnőtteknek meg nem értése az ifjút hajlamossá teszi az ön-reflexióra, a merengésre, ábrándozásra, a magány szeretetére. „Én akkoriban — mondja a költő — többet jártam fel a Várhegyre, mint azelőtt bármikor. Mindig egyedül. A csonka torony tövében, a mélység fölött kiugró bástyán hasaltam s a kék messziségbe bámultam. A nagy rónaság képe, amelyet madártávlatból láttam, a hegyi növények fűszeres illata, a toronyfecskék éles visítása: mindez idegenszerű és valószínűtlen lelkiállapotot idézett fel nálam. A magány szárnyas gyermekei pedig némán körülültek.”

Gyermekkorában Herczeg — így beszéli maga — nem tudta megérteni, hogy a felnőttek miért nem játszanak, mikor pedig megszerezhetnék maguknak a legszebb játékszereket. Meg volt akkor győződve, hogy ez csak álszemérmükön fordul meg. Szeretnének játszani, de nem mernek, nehogy kinevessék őket. El is határozta a kisfiú, hogy ha egyszer a maga ura lesz, akkor majd titkos játszószoját fog berendezni a házában. Ha elvégezte majd komoly

dolgait, akkor egyedül be fog zárkózni a Paprika Jancsik, ólomkatonák és kócmajmok birodalmába.

Valóban volt a költőnek mindig ilyen játszó-fellegvára. Innen szemlélte a nagy zajló életnek emberbábjait, komoly hőseit és komikus figuráit, gyermekeit és felnőtteit, törpéit és óriásait, tündérkisasszonyait és vasorrú bábáit. De nemcsak nézte őket fölényes bölcsességgel, hanem, mint a gyermek a játékszereit, szét is szedte őket: mindig kíváncsi volt a belsejükre, a lelkükre, ennek titkos rúgóira, amelyek mozgatják őket, amikor szeretnek és gyűlölnek, vonzzák és taszítják egymást, csoportosulnak és szétválnak, küzdenek és szenvednek, szomorkodnak és örülnek, fölemelik és leverik egymást, karonfogva járnak és torkon ragadják egymást, eszményekért viaskodnak és hűtlenül elpártolnak tőlük, férfiasan akarnak és gyáván meghunyászkodnak.

A költő mindig karizmatikus lélek-búvár volt. A tudományos pszichológusoknak ikertestvérük: csak-hogy „módszernek“ nevezett szerszáma sokkal éke-sebb és gazdagabb veretű. (L. *A költő és a lélek-búvár* c. tanulmányomat. A kultúra válsága. 1933. c. könyvemben 215—225. lk.).

7.

Herczeg lelki gazdagságának és többsíkúságának természetes következménye tárgyválasztásának csodálatos bősége. Antik és modern világ, élet és halál, béke és háború, szerelem és házasság, társadalmi és történeti problémák, komikus, humoros, szatí-

rikus és tragikus tárgyak gazdagon váltakoznak költészetében. Csakis olyan tárgy érdekli, amely alkotókedvét ingerli, s amelynek lelki valójában kellő ráhangzása van. De témája ugyanekkor olvasójának érdeklődési középpontjában is van. Hőseit mindig úgy választja meg, hogy lényeglátó ereje, az élet ősfarmait megpillantó hatalmas érvényesüljön. Az esztétikai szempontot a költőiség ártalma nélkül egybeköti az erkölcsi, társadalmi, politikai, nemzetnevelő célzattal (*Ocskay, Bizánc, A hét sváb, A híd stb.*). Ezért mindenki lelkét a mélység dimenziójában ragadja meg.

Sokszor vádolták, hogy a nagyurak, a mágnessok és zsentrik költője, de nincs érzéke a nép élete és természete iránt. Az, aki ilyesmivel vádolja, figyelje meg a magyar néprajzi ízekben oly gazdag *Pogányok*ban Omodé alakját, különösen, amikor Ángyikának a vízi emberről, meg a tűzemberről mesél, vagy a bellusi Vata földosztó és szabad vadászatot ígérő lázításának a népre gyakorolt, azóta is folyton ismétlődő hatását, ennek nagyszerű leírását; vagy a *Balaton*i regének Kinizsi-hősét, *Ocskay* s a *Pro libertate* rongyos kurucait, *Az Arany hegedűben* Ijjártó tizedes pompás magyar katona-alakját, friss észjárását, halálos ágyán feleségének küldött, csak a magyar nép fiának lelkéből fakadható üzenetét. Hogy Herczeg a falusi életet is apróra ismeri, ennek tanusága még fiatal korában írt novellája: *Parasztok*, vagy *Az első fecske* számos darabja. A magyar népművészet iránt való érzékét, ha más nem, *Magyar művész* c. rajza igazolja. Hogy társadalmi regényei középpontjába nem a köznépet teszi

s hogy történeti tárgyú műveinek gerincproblémái az egész nemzet nagy sorsfordulatai, az már valóban a költőnek szuverén művészi jogkörébe tartozik. Herczeg a parasztságnak, mint nemzetfenntartó és nemzetvédő erőnek történeti szerepét és hatalmát megbecsüli. A török elleni római segítségből kiábrándult Bakócz Tamás *Az élet kapujában* büszkén mondja, hogy a tavasszal toborzandó százezer magyar paraszttal neki mer rugtatni Szelim szultának. Az ellenvetésre, hogy a felfegyverezett nép elkeseredésében a földesurak ellen fordulhat, az érsek így jellemzi a magyar parasztság lelkét: „Mit féltetek a néptől? Az nem rossz, nem is jó, hanem olyan, mint Isten sok más alkotása, a tűz, a víz, a hegy, a felhő: van benne erő, de nincsen indulat. Az indulatot a vezérei adják bele a népbe. A Hunyadiak tudtak vele bánni, őket nem égette meg a tűz, de a mai urak semmit sem tudnak. Azért nem is adunk a kereszteseknek vezért a nagyurak közül, hanem olyant, akit szeret a nép és aki mégis az urakkal tart.“ A pátriárka később csalódott a tőle kiszemelt vezérben, Dózsa Györgyben. De azért igaza volt a magyar nép lelki rajzában: áldott jó nép, csak vezetni kell tudni.

Micsoda forró szeretete árad ki a népnek az idegenvérű Crescencia ajkairól *A híd*-ban, amikor urának büszke öntudattal ezt mondja: „Én laktam Angliában és mondom Önnek: a brit felség lordjai között nem láttam olyan talpig férfiakat és olyan izig-vérig gavallérokat, mint itt a pusztai nép között. Főleg az öregek — az öreg juhászok. Mindegyik született fejedelem és született filozófus. A földnek

itt varázsereje van... A levegő körülöttem tele van ifjúsággal, hajnalhasadással, tavaszi zsendüléssel. Ez az én hazám!"

Herczeg jól ismeri és szereti a köznépet, a magyar paraszt egyenes és büszke lelkét, józan gondolatjárását, játékos hetykeségét, egészséges humorát, erőteljesen kifejező nyelvét. Csakis így tudja a magyar parasztnak számos nagyszerű irodalmi szobrát kifaragni, így tudja beleszőni költészetébe a népi észjárás gondolatritmusát (*Bögöly három felesége*) és mesemotívumait (*Anima*). Sok-sok metaforáját mintha csak a magyar népdalok természeti képeiből merítené, pl.: „a zeneszerzők közül mindegyiket követni tudta röptében, de csak úgy, mint az elhízott vadruca a felszálló gémet: lábát a békanyálban húzva“; „a férj gondolatai leselkedve követték a magasból a kapitányra gondoló feleségét, mint vércse a vonuló fürjet“; „a sok Katalin, aki lelkében lakott, az összes Katák, Katókák és Katicák szárnyra keltek, izgatottan szétrajzottak, mint galambok, mikor az ölyv fekete árnyéka ráesik a ducra“; „lassankint hideg fáradtság kúszik a lelkébe, mint kígyó a gyermekbölcsőbe“ (*Az arany hegedű*); „neked csak annyi közöd van a kereszténységhez, mint varjúnak a galambrajhoz, amellyel együtt jár (*A Nap fia*). Herczeg egyik legszebb népballadánkat költi a *Pogányok*ban Ekese regős ajkára: milyen mélyen megéli a népballada szellemét és étoszát, hangját és ritmusát a bessenyő Thonuzóba regéjében! Ideiktatom Herczeg magyar népi költőiségének fényes bizonyására s mindenki gyönyörűségére:

Ihol elindula Gézza fia István,
Úgy megyen, úgy megyen túl a széles Tiszán;
Fekete feszület vagyon a kezében,
Ezer hóhérlegény a nyomában mégyen.

„Adj isten, adj isten, haj te Thonuzóba,
Eljöttem tehozzád, megpróbálni szóval,
Hiszed-é a Jézust?”

Megsodorta bajszát a nagy Thonuzóba:

„Hogyha az a Jézus igaz isten volna,
Szamárkanca hátán bizony nem ült volna.
Lám a Göncöl isten lova különb fajta,
Nem is vesznek erőt a zsidók ő rajta.”

Adj isten, adj isten, haj te Thonuzóba,
Eljöttem tehozzád, megpróbálni szóval,
Hiszesz-é szent asszonyt?”

Megsodorta bajszát a nagy Thonuzóba:

„Asszonyok közt hadnagy lehet asszonyember,
Asszonynál derekabb a szakállas ember.
Lám az Okkán úrnak mekkora szakáll!a!
Nincs is hétországban derekabb ő nála.”

„Adj isten, adj isten, haj te Thonuzóba,
Eljöttem tehozzád, megpróbálni szóval,
Hiszesz-é szent lelket?”

Megsodorta bajszát a nagy Thonuzóba:

„Nincs ő benne hitem, hogyha Galamb-isten:
Előtte, fölötte jár a Turul-isten.”

Szólott Magyar István:

„Ti hóhérlegények, ássatok sírvermet,
Temessétek bele ezt a fene embert.”

Mikor térdig ássák, mondja Thonuzóba:

„Ha úgy is, nem bánom!
Csak a bársonyvörös agaram sajnálom.“

„Várjatok hát kicsit, ti hóhérlegények,
Bársonyvörös ebét hozzája vessétek.“

Mikor övig ássák, mondja Thonuzóba:

„Ha úgy is, nem bánom!
Csak az ezüstpatkós kancámat sajnálom!“

„Várjatok hát kicsit, ti hóhérlegények,
Ezüstpatkós lovát hozzája vessétek.“

Mikor nyakig ássák, mondja Thonuzóba:

„Ha úgy is, nem bánom!
Csak a csillagszemű páromat sajnálom.“

Ihol elindula asszonyfelesége,
Két kicsi úrfiát a karjára véve.

„Várjatok hát kicsit, ti hóhérlegények,
Fátyolkeszkenőmet fejemre teszem én,
Ünnepi gúnyámat magamra veszem én,
Ünnepi gúnyámat, vontarany szoknyámat,
Nyestes ködmönömet, szép piros csizmámat;
Aztán megcsókolom Alpár fiacskámat,
Aztán megszoptatom Örkönd fiacskámat,
S oda ereszkedem az én uram mellé.
Testemet testével egy sírdomb takarja,
Véremet vérével egy patak elmossa.“

8.

Herczeg elsősorban *ábrázoló* művész: az életet a maga hűségében mozgalmasan rajzolja meg. De *poéta* is: a fantázia varázsával, a költészet titokzatos fluidumával a valóságot átfinomítja s szabadon

formálja, anélkül, hogy életszerűségében megrostaná. Emellett, harmadszor, nagy *mesélő* is: az epika ősforrásából, a képzeletből, mint valami szökőárból korszójával könnyen és folyton merít.

Bár ösztönösen, elméletektől nem igen zavar-
tatva, dolgozik, mégis már ifjúkorában a modell
után dolgozó s nem a puszta fantáziából szerkesztő
tevékenységben érzi a művészet lényegét. Ez nyil-
vánvaló a *Fenn és lenn*-ben Agenor festőművészeté-
ről írt bírálatából: „Futólagosan odavetett vázlatai
meglepő fantáziáról tanuskodtak, mivel azonban
nem merített a természet örök forrásából és model-
lek után sem dolgozott, alkotásai a valószínűtlenség
és bevégtetlenség bélyegét hordták magukon.“ Már
kezdő író korában tehát helyesen érezte meg a mű-
vészet lényegét: a természet és a képzelet, a való-
ság és a formálás, a modell és a művészi egyéniség
titokzatos egyensúlyát és összhangját. A valóságot
már csak lepárolva, átszűrve, átlényegítve mutatja
meg a kész műben. Alkotás közben az élet nyers-
anyagát mintegy táncra perdíti s addig forgatja,
míg céljának megfelelően át nem finomodik s kezei
között hajlékonyan formálhatóvá válik. Könnyedén
olvasztja össze a képzeletet és a tudást, az életből
„emberi dokumentumokat“ les el, de ezeket nem
„gyűjti“ tudákosan a nagy naturalisták módjára, író-
szobája nem tudományos készülékekkel felszerelt lé-
lektani laboratórium. Nem tapad a valósághoz, de
nem is lázad ellene: a láthatót ábrázolja, de bele-
szövi a láthatatlannak vágyát. Egyedi eleven alak-
jaiban rögtön megérezzük a típust, amelybe sokszáz
életet sűrít össze, s ehhez azonnal önkénytelenül

megfigyeléseink és emlékeink egész raja tapad az élet tarka vásárából.

Herczeg társadalmi rajzzal, azaz *korregénnyel* indul, társadalmi osztályjelenségeket és típusokat boncol: hisz ez a regény és novella igazi modern formája. Jellemeinek megvannak élő modelljei, akikről Emlékezéseiben utólag be is számol, de akkor is tud szabadon képzeletből valószínű alakokat és jeleneteket szerkeszteni, ha élőkép nem áll rendelkezésre. A fehértemplomi huszároknak ősmagyar lovasokká, vágató kurucokká s Bakócz Tamás Rómába poroszkáló vitézeivé való metamorfozisáról már szó volt. A csinos és elmés Gyurkovics-lányokat (de csak hármat) s a huncut fiúkat a Versec környékén lakó paulisi birtokoscsalád alakjai után mintáztta. Az eszes és szép anya alakját a költő szülővárosának egyik szerb úriasszonya sugallja. De hogy az ottani helyi színezet ne adjon okot a félreértésre, a Gyurkovicsok színhelyét Herczeg a Bácskába teszi át, ahol addig vallomása szerint soha sem járt. A bácskai társadalmi környezet akkori életformájának megfelelően alkotását kellő mennyiségű alkohollal önti fel. Etel bárónő alakja a *Fenn és lenn*-ben egy dúsgazdag szerb birtokos-család sarja. *A Gyurkovics lányok*, *A Gyurkovics fiúk*, *Gyurka és Sándor*, mint egy család trilógiája, Herczegnek egyetlen kis regényfolyama, *roman-fleuve*-je: a franciák sokkötetes családtörténeti-lélektani regényei sohasem tudták Herczeget hasonlóra sugallni. A *Gyurkovics*-művek, meg *A hét sváb* regionális regények, a költő szülőföldjének természeti környezetével és társadalmi háttérével. A *Lápvirág* hősnője

a valóságból lépett az irodalomba, csak a költő Shylock lányának nevére Jesszinek nevezte el. *Andor*-nak a szemfüles és lelkiismeretlen zsidó ujságíró-
nak és kávéházi társainak vagy Pollacseknek (*A há-
rom testőr*), a magát krakélerré felfúvó borkereske-
dőnek alakjai is a valóságból vannak kimetszve;
szatirikus figuráik egy Daumier rajzaival veteksze-
nek. „Fölvetették a kérdést — mondja Herczeg (*A
gótikus ház*) — hogy én, aki nemigen éltem kávé-
házi életet, honnan ismerem a budapesti bohémeket?
Azzal válaszolhatnék, amivel Nietzsche—Zarathu-
sztra, amikor megkérdezték, honnan ismeri oly jól
a nőket? Olyan sokfélék, hogy bármit mond is róluk
az ember, mindig igazat mond!”

A művészi alkotás lelki tényezőinek vizsgálata
szempontjából nem érdektelen a *Pogányok* művészi
eredete. Két ihlet-indíték sugallta a költőt. Amikor
Feszty Árpád a Magyarok bejövetele körképét fes-
tette, műterme tele volt ősmagyar kopjákkal, paj-
zsokkal, lovas ábrándokkal s a művész költőbarátjá-
nak örökösen a honfoglaló ősről beszélt. Oly hatás-
sal volt ez Herczegre, hogy elfordult vidám novella-
hőseitől s Feszty festményéhez hasonló tárgyú köl-
tői alkotáson kezdte törni a fejét. Amikor aztán Da-
rányi Ignáccal a deliblái homokpusztában járt,
szikrát vetett benne a *Pogányok* ösötlete. Az aldu-
nai Kazán-szoros csodálatos képe csak fokozta az al-
kotás hangulatát s kiszélesítette tárgykörét. „A *Po-
gányok* meséjének végén — írja Herczeg — Seru-
zád, a pusztai asszony, lovával a Kazán-szoros egyik
parti szikláján állva nézi kivándorló törzsének úszó
tutajflottáját. Ez a kép megragadta Fadrusz képze-

letét. Fogadkozott, hogy megmintázza, bronzba önteti a lovas amazon-alakot és felállítja a Kazán-szorosban.“ Amit a költő képzeletével és nagyszerű jellemző erejével szavakban plasztikusan megjelenített, azt a szobrász, mint élőt, maga előtt látta s mindjárt valósággá szeretne volna formálni. A költőnek és a szobrásznak ez az egymást sugalló lelki frigye az igazi művészet örök egységének, elsősorban pedig a költő hatalmas megjelenítő és kifejező erejének bizonyysága.

A költő képzeletét már fiatal korában romantikus módon ingerli az aranyos Bizánc. Ezért Konstantinápolyba utazik. A *Pogányok* s a *Bizánc* számos motívuma ennek az utazásnak valóságos természeti és történeti modelljeiből táplálkozik. Később a maga vitorlásán többször bejárva a görög tengereket és partokat, itt szerzett élményeit a *Szelek szárnyán*-ban és *A Nap fiá*-ban értékesíti. A költői teremtetést megindító hangulat lélektana tanulságot meríthet Herczegnek abból a vallomásából, hogyan merült fel az *Ocskay brigadéros* ösötlete lelkében? (*A gótikus ház*.) A századfordulónak forró nemzeti hangulata volt az általános lelki háttér. Ebből a kuruc tüzet a költő lelkében egy étterem tároгатós cigánya lobbantotta ki a Rákóczi-induló szilaj szomorúságával. „Ez a magyarság igazi himnusza! Tragikus kíséző zenéje az örökké reménytelen attacknak, melyet a nemzet újra és újra az életét szűkre szorító korlátok ellen intéz és melyet a döntés órájában rendszerint elgáncsol a pártütés, az árulás, vagy a hirtelen elernyedés.“ Herczeg az ihlet erejével mindjárt illusztráló mesét keres az indulóhoz s

elkészíti a kuruc darab első szcenáriumát. Nagy lelki felindulásában a holdvilágos éjszakában hol táborozó kurucok énekét, hol lovasrohamok patkódobogását hallja. „Olyan izgatott állapotban voltak — írja — az idegeim, hogy valósággal hallucináltam. Az első felvonás végét sokáig erőtlennek találtam. Egyszer aztán, mikor sötét hajnalon felébredtem, a nyitott ablak keretében egy árva csillagot láttam a szürkülő égbolton. Ekkor úgy éreztem, megtaláltam azt, amit kerestem: a vad álmokkal telített, vérszagú hajnal fantasztikus hangulatát.“

9.

Herczeg Ferenc ősi elbeszélő kedvével, sőt mámorával félszázad óta elégíti ki és táplálja, mint Jókai és Mikszáth örököse, a magyar embernek meseszomját a léleknek idegen sorsokba való ömlesztésével, a mese megkapó mágiájával. Nagyszerű elbeszélő vénája van, az emberi alakoknak és jelene-teknek sokszínű szököárja ömlik ki belőle, akár ha közvetlenül maga mesél, akár ha személyei párbeszédeinek közvetítésével. Fő irodalmi műfaja a *regény*, korunk legjellemzőbb s legnépszerűbb irodalmi terméke, az a szabadabb műfaj, amelynek nincsenek kikristályosodott formai szabályai. A jó regényeknek azonban két ismertetőjegye minden-estre van: az életszerűség és az érdekesség, vagyis: igazi jellemző életábrázolás és a váratlan, ingerlő fordulatok mozgalmassága. Az előbbi Herczegnél nem azt jelenti, hogy az élet durva káoszát a maga

nyers anyagszerűségében önti a lélekre, hanem azt, hogy ennek átszellemített, szabad és lebegő formájával közeledik a lélekhez; az érdekesség pedig nála nem a detektívtörténetek hátborzongató raffináltsága, hanem mindig friss készség a leleményre, amely a legtávolabbinak tetsző dolgokat is kapcsolatba tudja hozni. Bár Herczeg nem lírai, szubjektív, hanem objektív típusú költő, akinek lelkében a tárgyi mozzanat áll inkább előtérben, azért mégis, mint minden kor epikusa Homérosztól kezdve, beleviszi a maga szubjektív személyiségét hősei formálásába. Ezt teszi már akkor, amikor alakjait kiválasztja és közöttük a fényeket és az árnyékokat elosztja. Minden regény, akárhogy forgatjuk, végső elemzésben én-regény, mert az író modelljei kiválasztásának, jellemük és sorsuk alakításának szempontjait mégis csak önmagából meríti, mások sorsában a maga értékmérőit és vágyait álmódja meg. Regényei emberi „színjátékokká” tárgulnak: jellemek és társadalmi helyzetek csatazaja hangzik ki belőlük. Herczeg regényei voltaképp *regény-drámák*, hatalmas lelki küzdelmekkel s meg-rázó jelenetekkel. Ezért oly könnyű neki regényeit drámákká átalakítania, elbeszéléseinek anyagát az epika síkjából a sokkal élesebben megvilágított színpad mozgalmas drámai légkörébe és igényesebb távlatába emelnie. A regény Herczeg kezei között azért is könnyű szerrel alakul át drámává, mert a regény cselekményét sohasem engedi szerteágazni és homokba futni, hanem mindjárt elejétől kezdve minden mozzanatot észrevétlenül a végső nagy össze-ütközésnek rendel alá, a szálakat kezdettől fogva

ide tereli. Sok meglepő fordulatot sző a mese derekába is, azonban ezek is mind a végső szintézist szolgálják, amely mintegy magától, természetszerűen tárul fel.

Nemrégiben a franciák elméleti vitáinak közép-pontjába jutott a kérdés, mi a regény, mint saját-szerű műfaj? Ettől a vitától Herczeg nyugodtan alhatott: a regény mivolta száraz meghatározások és esztétikai agyaskodások fogalmi hálójába úgy sem fogható. Esztétikai röffel nem mérhető sem a regény tárgyköre, sem stílusa, sem egyéb mesterség-beli technikai árnyalata. Meglepő, hogy amikor még a nagy nyugati regényíróknak is a házi istenei, költői laresai között hol Balsac vagy Dickens, hol Tolsztoj vagy Dosztojevszkij, mint sóvárgott minta, ott lebeg, Herczegen ilyen jellegzetes külső vagy belső hatások nem állapíthatók meg: erős egyénisége mindig a maga útját járja. Akármerre görbült hosszú életén keresztül a regény európai fejlődésének parabolája: Herczeg mindig a maga művészi ösztönének és stilusának egyenes pályáján haladt. Nem hatnak rá a témadivatok: a beteges és kivételes esetek, a patopszichológiába vágó ösztönök, a kettős én, a kísértetjárás, az álom, mint annyi modern regény divatos lelki kellékei. Nem igézi meg sem a bergsonizmus, melynek a fogalmi gondolkodással szembeszegezett intuició-elmélete annyi költőt sodort magával; sem a freudizmus, bár Herczeg is szereti az ősi életnek s a gyermeki ösztönöknek a történetet átugró s visszajáró erőit lelki motivációban felhasználni; sem a marxizmus, amelynek szellemében a termelési eszközök, a technika

se bezi
20 Jec

fejllettségét annyi vers, regény, dráma, festmény és szobor dicsőítette s a gépet mindenható erőnek ábrázolta. Nem sistereg sóvárgás Herczeg lelkében az exotikus országok élete után sem, mely eszményített formában oly sok modern regény tárgya: Buddha vagy Laotce alakja, az indiai fakirok misztikuma, a gésák poézise nem tudja képzeletét ingerelni. Nem regényt, hanem essayt ír *Mahatma Gandhiról*, a non-violence és non-cooperation hadjáratának ázsiai vezéréről, aki szerint a világháború leleplezte az európai civilizáció sátáni természetét: ez a civilizáció a pénz cselédjévé, mélyebb lelki életre és a béke áldásának megértésére képtelenné tette az európaiakat, Isten trónjára a gépet ültette, amely kegyetlen, acélfogú bálványként fölfalja a saját híveit.

A társadalmi regény a jelen korképe. De Herczeg a század elején föllelevenítette a *történeti regényt*, amely ha egy időre visszahanyatlik is, mint nálunk Jókai hőskora után, mégis minden nemzeti irodalom örök műfaja, mert ezt az ember örök ösztöne, a multhoz való vonzódás, az emlékezet idealizáló hatalma, a régebbi korok szebb voltának regresszív optimizmusa táplálja. Így születik meg először a *Pogányok*, aztán a háború hőskultuszának szellemében *A hét sváb*, *Az élet kapuja*, *A fogyó hold*. A kor fellendült műfaján, a regényes életrajzon is kipróbálja erejét a *Pro libertate*-ban. Herczeg történeti regényei is modernek, de olyan művészi formájúak, mintha az eposz egykori méltóságát őriznék meg prózában. Az epikai hitelt sokszor bennük is a művészi illúzió pótolja.

Herczegnek százon felüli *novellájá*-ból sok az irodalmi ötvösművészetnek valóban kicizellált remeke. Finoman érzi a regény és novella különbségét: szemében más a kettő ritmusa és belső mértéke. Novellái már rövidségüknél fogva is közelebb állanak a drámához: több szerkesztő erőt, gyorsabb ütemet, a lelki indítékok erősebb és hirtelenebb hatóhatóságát és határozottságát, a kifejezés nagyobb velősségét és élességét, a tartalomnak élénkebb csattanósságát viszi beléjük, mint a mégis szélesebben hömpölygő regénybe.

Herczeg nemcsak a regénynek és a novellának, hanem a *drámaköltészetnek* is immár klasszikusa. A dráma szigorúbb tagolást kíván, az egyes részek fokozottabb kerektségét és zártságát, az egésznek mélyebb egységét, mint a regény. Herczeg drámáit ilyen egységes egészekként élvezzük: nincsen bennük tartalmi vagy formai szakadás. A látható és a hallható egységes hatásban olvad össze bennük: a szavak jelentéstartalmát a látható cselekvés juttatja érzéki kifejezésre. A cselekvényt és a jellemeket a néző bensejében önkénytelenül együttéli s magában újraalkotja. Herczeg tisztában van azzal, hogy regényeit *egyes* olvasói számára írja, drámáit pedig az ezerfejű *tömegnek*, amely lelkileg másképp hat vissza, mint az egyes: a tömeg lelki kórájában az ösztönök és az érzelmek sokkal nagyobb szerepet játszanak, mint az elszigetelt regényolvasó különálló elméjében. Herczeg a színházi tömeglélek fölött is uralkodni tud, mert drámáiban fokozottan érvényre juttatja gyors, rövides gondolatjárását, mindig a lényegre szorító művészi tehetségét: a helyzetek-

nek és jellemeknek a fölös részletektől való megtisztításával, egyes formák kellő hangsúlyával, erős ellentétek reliefjével, a lelki anyag leegyszerűsítésével a tömeglélekhez alkalmazkodik. A tömeglelket érzelmei és ösztönei szárán fogja meg s ragadja beleélésre és benső együttműködésre. S milyen eszközzel? A lelkeket erősen megkapó drámai küzdelemmel, mely magával ragad s pártállásra kényszerít. Ki tudja élvezni a küzdelmet a cselekvésben s a harcos ritmusú dialogusban, melynek páratlan művésze. Azért tudja magasra fokozni a drámai küzdelmet, mert maga is harcos lelki alkatú: személyiségében erős harci ösztön, aggresszív indulat lakozik. Ha nem lenne eszményekért magát odaadó, harcos természet, nem lenne jó drámaíró. Verőfényes a lelki természete, mégsem irtózik a tragikus lelki viharoktól.

Ha meg tudja is ragadni mélyükön a lelkeket, távolról sem színpadi hatásvadász vagy sikerteknikus. Nem a közönségnek, hanem elsősorban magának ír: a művészet egyik ősi önzetlen lelki mozgatója, a játékosztön munkálkodik benne. „Aki írás közben — vallja erős hangsúllyal (*A padlásletrán*) — a közönségre tud gondolni, az nem költő, hanem a költészet ügynöke, előzője és kollegája a könyvügynöknek. De a közönség elismerése — nem ez a siker? De igen. A költő nem tud meglenni siker nélkül, mert általa igazolva látja önmagát. De az író a siker kedvéért sem megy a közönség után, hanem ő csalja maga után a közönséget. A tömeg hidegsége pedig azért fáj neki, mert jeges vízzel önti nyakon az íróasztalánál eltöltött forró és szent

órák mámorát.“ Úgy látszik, ezt a jeges vizet mégis
figyelembe veszi maga Herczeg is. Első komoly
tárgyú színművének, az *Ocskay*-nak Prológusában
a szatmári diák arra kéri az ezerszívű Cézárt, a
karzati tömeget, hogy előbb maga felett ítélkezzék,
vajjon be tud-e telni lelke az élni vágyó s kriptába
falazott szabadság szörnyű keservével? Csak ezután
mondjon ítéletet a szerző fölött. „Ha te jól játszol
s mi rosszul: az a kisebbik baj — tűzbe a silány
tollat, amely akart, de nem tudott idézni szellemet.
De ha te játszol rosszul — akkor ki ítélhet feletted,
Cézár! Ha nem vállalod a szereped: levetjük majd
a farkasbőrt és divatos mezt öltve magunkra, hol-
nap vidám gall tréfákkal keressük felséged kegyét.“

Herczegnek nem kellett mohón keresnie ezt a
kegyet: magától ömlött rá. A Nemzeti Színháznak
Szigligeti és Csiky óta félszázadon át ő az uralko-
dója, műveinek körülbelül ezer előadásával. Darab-
jainak hősei, jellemző tipikus alakjai bevonultak a
nemzet szellemébe s elevenen élnek a köztudatban,
színműveivel nagyban hozzájárult a magyar szín-
padnak a külföldi drámaírók igája alól való fel-
szabadításához. Erre tudatosan törekedett is. Fonák
helyzetnek bélyegezte, hogy amikor nyilvános éle-
tünknek minden terén erős és gyakran türelmetlen
nemzeti érzés uralkodik, ugyanakkor színházainkat
védelem nélkül kiszolgáltatjuk az idegen szellem-
nek és erkölcsnek (*Magyar színműirodalom*).

Herczeg műveinek jellemző formai tulajdonságai
mindig egységbe zárulnak: költői hatásának ez az
egysége, önmagához való állandó hűsége, azaz *stí-
lus*a sajátyszerű, csakis az övé; költői személyisége

tükröződik benne: világos, fordultatos, sokszor szint szellemi tűzijátékot szóró értelme, gazdag kedély világa s hatalmas műveltsége, amelyet egész életét át a szellemi önkiegészülés, az örökös érdeklődés é tanulás szükséglete táplál. Mester abban, hogy stílusát a tárgy természetéhez mérje: más az előadás módja a regényben s más a színpadi hatást követelő drámában; más nyelven nyúl a hősi tárgyhoz, máskép a komikus vagy humoros anyaghoz. A stíluskutatónak öröme telhetik pl. az *Ocskay* és a *balatoni rege* előadasmódjának árnyalatokban gazdag különbségeiben. Micsoda művészi érzéke van a vidámnak és a szomorúnak egymásutánban való elosztására! Ezeket sokszor nem választja szét mereven: együtt jelentkeznek, egységbe hangolódnak mint a zenében a harmónikus és díszharmónikus hangok, a festményen a fények és az árnyékok. A kettő egységéből árad ki nála a humor fölényes, a tarka élet zaja fölött való lebegése.

Sohasem ír terjengős folyandárstílusban, hosszasan kúszó repkénymondatokban: kifejezésmódja mindig rövid, velős, tömör, szentenciózus. Erős benne az ösztön, a magától kibuggyanó tehetség. De azért nemcsak ösztönösen mesél, mint madár a fán énekel, hanem élénken sarkalja lelkét a műgond, a művészi formálás tudatos akarata is. Ezért választékos, átlátszó, elegáns, ízléses, soha el nem nyugolt vagy pongyola: minden szónak megvan nála a maga súlya.

10.

A költői mű nem csupán esztétikai alkotás: a szézipérvéssel együttrezeq benne vallásos, erkölcsi, nemzeti, politikai, társadalmi vagy egyéb lelki indítók is és a mögötte meghúzódó érték mint eszmény. Herczeg sem a merő esztéticizmusnak, a l'art pour l'art elvének híve, különben nem is lenne érthető nagy hatása. Nyilván egy költői művet sem avat a benne rejlő pusztá vallási, erkölcsi, nemzeti vagy társadalmi eszme műremekké, ha nem él benne eleve benne az esztétikai benső forma. De ebből természetesen nem következik, hogy a költői alkotásból minden nem-esztétikai mozzanatot eleve ki kell iktatnunk. Hisz a lelki élet egységes való, amelyben a különféle elemek szerves egységben fonódnak össze. A nagy klasszikus költői művek hatásának forrása az esztétikai öröm mellett mindig az alkotó személyiség értékrendszeréből, világfelfogásából kisugárzó vallási, erkölcsi, társadalmi motívumok. Az olvasó vagy nézőközönség a regényben vagy a drámában találja meg egyéni és társadalmi, érzelmi és akarati életének és tipikus viselkedésmódjainak hű és hajlékony kifejezését: a költő sugallata alapján magára s az élet nagy kérdéseire ráeszmél. Ebben rejlik éppen az irodalomnak nagy lélekformáló s nevelő ereje, világnézetet sugalló és alakító hatalma. A költői mű mindig alkotója világfelfogásának is tükre.

Milyen az az életeszmény, amely Herczeg műveiből kiárad? Egészen immanens, csak e földi életre korlátozódó-e: a munka, a jólét, az élvezet, a szere-

tet, a magunknak- vagy a másoknak-élés? Vagy pedig az élet vonalát kihúzza-e ezen a földön túlra is az élet nagy misztériumát áttolja-e egy másik, felsőbbrendű, transzcendens világba? Van-e valami ilyen „mitosza“, amelybe vetett feltétlen hitével erő sugároz a mások lelkébe? Lakozik-e benne valami arra, hogy a költészet varázsló erejével az életet megváltoztassa, a lelkeket átformálja?

Herczeg mint vérbeli művész óvakodik embertársai nevelésének valamiféle kirívó pszichotechnikájától. Eszmei törekvések szolgálatában is áll, de ezeket halkán, mintegy észrevétlenül lopja be a lelkekbe, semmiesetre sem az esztétikum rovására: művei nem regényesített vagy dramatizált ideológiák, mint korának annyi irodalmi műve, amelyekben a tendencia rögtön bántó módon szembeszökő és rekedten kihangzó.

Fiatalkorában a gentry-társadalom rajzában érzi jól magát: elevenen éli meg ennek mulatozásait, felületes életfelfogását, léha szellemét, formális erkölcsét, külsőszerű epidermis-morálját. Megértő humorral jellemzi a hédonista, lényegében üreslelkű embertípust, anélkül azonban, hogy ennek életszemléletét helyeselné. A derűs témákon egyelőre játékszerűen jellemző erejét mintegy próbálgatja. Később radikális politikai ellenfelei a *Gyurkovics*-műveket, mint valami erkölcsi eltévélyedést szemére hányták. Nyilván jogtalanul: e darabok igénye csak a humorral való mulattatás. „Ezek az urak, — hárítja el Herczeg ellenfelei vádját — akiknek lelki temperamentuma olyan távol volt mindennemű derűtől, mint a hullaház fagyasztókamrája. joggal látták

legveszedelmesebb ellenségüket a humorban. Mert aki ennek magaslatáról nézte őket, az szükségképen meglátta, hogy szertelenül nagyképűek.“ Herczeg ifjúkori jókedvének ezek a dokumentumai világ-szerte tizennégy nyelven (az izlandin is) számos kiadásban igazolták, hogy az emberiségből még nem vészett ki a humor iránt való fogékonyság. A *Gyurkovics-fiúk*-nak humoros története mögött mélyebb gondolat is rejtőzik: hogyan csúszik ki a föld a magyar középosztály lába alól léha étosza következményekép. Mikszáth Kálmán Herczegnek ezt a munkáját kedvelte legjobban. Ha valaki egyszer — mon-
dotta — megírja a magyar földbirtokososztály pusztulásának történetét, ezt a könyvet forrásmunkának használhatja. ?? hm

Ha első műveiben huszártisztjeinek és gentry-alakjainak szilaj mulatozásait, nyegle életformáját rajzolja is, ezekből mindig kihangzik a magasabbrendű élet után való vágy, az erkölcsi értékeknek a gyarló valósággal szemben való elismerése és tisztelete. A huszárszázados fonáknak bélyegzi a maga társadalmi környezetét, „ahol főbelövik magukat az emberek, ha nem tudják beváltani a kártyaasztalnál adott becsületszót és erényt keresnek abban, hogy minél több esküt szegjenek asszonyokkal szemben.“ (*A dolovai nábob leánya*). A *Szabolcs házasságá*-nak főhőse, aki régebben a legtágabb lelki ismeretű nőcsábító volt, rájön arra, hogy Bakó gróf, legjobb barátja, feleségét elcsábította. Lelki küzdelmében most maga ráébred eddigi életének erköcs-telenségére. Megölje az asszonyt? Szabolcs, mint bosszúálló férj, gonosz torzképnek tűnik fel önmaga

előtt. Saját cinizmusának érzése arcába kergeti a szegyen pírját. Ha igaz és őszinte akar lenni, akkor még Bakó ellen sem érezhet semmi gyűlölséget. Hiszen ők együtt vallották és valósították meg azt a gavalléros teóriát — s kettejük közt ő volt a vezető, — hogy aszonyi dologban nincs se bűn, se erény, csak élvezet van. Ez nem is szerelem, csak nemes, izgató sport, amelynek hevében az ember áttör minden kerítésen és átugrat minden akadályon. Itt minden út jó, ha célhoz vezet; minden szabad, ami a sikert biztosítja. Most Szabolcsot mardosni kezdi a lelkiismeret: ő maga riasztotta, hajszolta és terelte feleségét a vadász elé, ő volt a legjobb kopója Bakó grófnak. A másik nővel, Leticiaával való viszonyával pedig feleségének fejébe verte, amit maga vallott: az erénynek nincs jutalma, a bűnnek nincs bűnhődése: nincs se erény, se bűn. Most már tragikusan érzi eddigi erkölcstelen viselkedésének és elméletének rázuduló veszedelmét. Az erkölcs a maga tisztaságában fénylik előtte. De társadalmi osztályának szellemében párbajban megöli Bakót s aztán önmagát, mert azt hiszi, hogy csak életének eldobásával tudja bebizonyítani most már érdektelen, tiszta szerelmét. Az erkölcsi törvény megsértéséért kötelezőnek érzi a bűnhődést.

Herczeg első műveinek gyakori eleme a párbaj, aminek élményháttere a költőnek ifjúkori tragikus-végű párbaja. Ennek emléke, úgylátszik, igen sokáig folyton ott motoz elméjében. A *Fenn és lenn*-ben Attila párbajban megöli Zalkovszkit, Agenor amerikai párbaj következtében készül hét évig a halálra; a *Gyurkovics fiúk*-ban Milán megöli Hert-

witz kapitányt; *A cserebőrűek*-ben Füstölő megöli a Háromszeműt. Herczeg mindenkor érezteti, hogy a párviadal milyen értelmetlen és igazságtalan társadalmi konvenció. Ezt a meggyőződését maró szatirával *A három testőr*-ben dramatizálja is. Herczeg korai munkáiban nagy szerepe van a többnyire formális becsületérzés miatt elkövetett öngyilkosságnak is. A költő azonban ennek erkölcstelenségét és céltalanságát is élénken szemlélteti. Amikor Tárján főhadnagy erkölcsileg mélyen süllyedt helyzetéből öngyilkossággal akar menekülni, a fölényesen okos Szentirmayné így korholja: „Igazi férfi-élhetetlenség! Meghalni tudnak, egyebet sem! Ha nyakukra nőtt a baj, amit maguk okoztak, akkor fogják a sapkájukat és mennek! A többiek lássák, hogyan igazodnak el. Szégyelje magát!”

Herczeg fiatalkori társadalmi regényeiből és drámáiból a híven rajzolt élet kódéből csak nehezen bontakoznak ki valamely magasabb életeszmény határozott normatív körvonalai. Rokonszenves hősei a léhákkal szemben a munka ideáljának szolgálói; s mivel az alkotó munka leginkább a technikában szembeszökő, ezért rendszerint a feltaláló mérnök alakját öltik fel. Ilyen Lugossy Tibor (*A politikus*), ilyen Lánszky (*A Lánszky-motor*). A váltóhamisító gavallér és a bukott leány lelke a becsületes munkában tisztul meg; régi, felednivaló erkölcstelen világukból a munka új világába vándorolnak ki. (*A lép virága*, színművé átdolgozva: *A kivándorló*). Herczeg nem a szenvedő és túlérzékeny poéták fájából való, hanem aktív típusú személyiség, robusztus szervezettel és erős idegrend-

szerrel. Számos hősének munkás erkölcsi jelleméből maga a költő, mint az egészséges és józan *vita activa* képviselője domborodik elénk. A költő álmodik, de különös szeretettel a munkás, a felsőbbrendű értékekért dolgozó embertípust álmódja meg. Ez kölcsönöz műveinek rendszerint mélyebb erkölcsi akusztikát. A magasabb életeszménynek lelki, sőt metafizikai hátterébe Herczeg legmélyebben *A nap fiá*-ban hatol be, amikor Ahala lelki küzdelmeiben a letűnt antik világnak és a kereszténységnek erkölcsi eszményét és életformáját szegezi szembe. Többször nem a pozitív hit, hanem a hitetlen hitkeresés vágya hangzik ki műveiből.

Herczeg izlése és önfegyelme az erkölcsileg kététes helyzetek rajzában sem téved: az élet rút oldalain a vaskos naturalizmus módjára sohasem vájkál. Nyíltan nem prédikál morált, de sohasem esik bele korának gyakori irodalmi cinizmusába; igazában a *Kék rókában* sem, amelyet ilyen irányban kezdett ki a kritika. Bármily életszerű, a naturalizmus és a dekadencia közepett is megőrizte a nemes költői irányt. Tollát először lelkiismeretébe mártja s csak aztán a tintába. A szerelem, mint az élet és a művészet őszindítéka, természetszerűen a legjelentősebb szerepet játssza műveiben. De sohasem az irodalmi panszexualizmus fokán: erkölcsi izlése és finomsága a túlzó erotizmustól eleve megóvjá. Joggal szállott síkra már a század elején az importált színművek erkölcstelensége ellen, amelyek a tisztességes magyar színműirodalomnak tisztességtelen versenyt támasztanak s a művészet címkéje alatt nemzetrontó mérges kotyvalékokat árulnak. Ezek ellen egyenest

állami beavatkozást követel. „El tudom képzelni — mondja (*Magyar Színműirodalom*. 1904) — hogy a közerkölcsiség durva megsértésére vonatkozó büntető intézkedések kiterjesztetnek a színházakra. Ha egy nő földszintes lakásának ablakában hiányos öltözetben jelenik meg, a rendőr följelenti és megbüntetik. Ez kihágás. Ha ugyanaz a nő levetkőzik a színpadon, akkor ez művészet? Ha az ügyészség följelentésére bíróság elé idézzük azt az igazgatót, aki szemérmetlenségek elkövetésére és trágárságok elmondására kényszeríti művészeit, ezzel nem ütnénk rést az alkotmány sáncain. Nem szeretném, ha ezek után valaki oly prűdériával vádolna, amelyből egy mákszemnyi sincs bennünk. Mi tudjuk, hogy a szenny, melyet egy Dosztojevszkij vagy egy Gorkij bemutat, tisztít; tudjuk, hogy Tizián meztelensége fölemel, tudjuk, hogy érzékiség nélkül nincs művészet. Tizián, az ó- és újkor összes klasszikusai és a papirosliberalizmus összes jelszavai nem szolgálhatnak mentségül annak az import-irodalomnak, mely ma úr a mi színpadjainkon. Ez nem az igazság, nem a klasszikus meztelenség és nem a művészi érzékiség: ez romlottság, szemérmetlenség és mocsok. Ez ellen az irány ellen fogunk küzdeni és csatlakozni fognak hozzánk mindazok, akik egyrésztől tudják, hogy milyen óriás nevelőhatása van a színpadnak és másrésztől azt vallják, hogy a jövő Magyarországának tiszta erkölcsű és ép gerincű nemzetségre van szüksége.“

Herczeg a századforduló után egyre emelkedik: mind több benne a meleg érzés, mind mélyebbre hatol jellemző ereje, mind komolyabb az életszemlé-

lete, mind színesebb a stílusa. Az értelemnek hűvös eleganciája gyakrabban enged helyet a szív melegségének: a szíven keresztül is gondolkodik. Tragédiákat ír, melyekből mindig valami mély erkölcsi motívum hangzik ki s emeli föl lelkünket. A hite-szegett *Ocskay* szörnyű vége bűnének büntetése: érezzük, hogy az erkölcsi törvény nem sérthető meg megtorlás nélkül, van a világon mégis igazság. De még mélyebben ragadja meg Herczeg a heroikus tragikum indítékát, mely hősi küzdelemből fakad, a küzdő ember halálmegvető dacából: a hős nem törődik az elmúlás iszonyatával, a maga akaratát követi, s ha külsőleg elbukik is, szelleme diadalmaszkodik. Ez az igazi tragikum, a legerősebb érzelmek gerjesztője: hőse az ember legszebb megtestesülése. Ilyen hérosz *Bizánc* Konstantinja, a városa romjaiba temetkező császár s *A híd* Széchenyije, a nemzetéért magát feláldozó legnagyobb magyar. De vonzza Herczeget az ú. n. rezignációs tragikum is: a sors hatalmának ereje, mely kikerülhetetlen, nem áll az akarat hatalmában s ezért a legkeserve-sebb lemondást, a fatum igájának elismerését követeli. *Az élet kapuja* ilyen tompa rezignációs tragikumban hangzik ki: a magyarság szörnyű kikerülhetetlen kollektív sorsában, amelynek közeledését a Bakócz és Vértesi Tamások sötét hangulatban érzik, de nem tudják elhárítani.

Herczeg már a század békés kezdetén látja a magyar égbolton cikázó villámokat és szívszorulva hallja az európai mennydörgést: érzi a nagy történeti vihar előszelét. Addigi fölényes okossága mindinkább mélyül, erkölcsi és társadalmi-politikai

mérővesszeje szigorodik, amikor a magyar élet jelenségei fölé hajol. Költészete, főképp történeti tárgyú regényeivel és drámáival, mindinkább a nemzeti eszme szolgálatába áll. Világnézetének legfőbb pillére a nemzeti gondolat. Ennek mély erkölcsi tartalma árad ki költészetéből a legnagyobb erővel és legmaradandóbb hatással a magyarság lelkére. A nemzeti-történeti értékközösség tudata az a „mitosz“, amelybe vetett abszolút hite ihleti legszebb s legköltőibb alkotásaira. „Kösd szekeredet — erre búzdít Emerson — egy csillaghoz! Hitch your wagon to a star!“ Herczegnek ez a csillaga a nemzeti eszme, amelyhez köti legértékesebb kincsét: fényes művészi tollát s vele egész valóját.

A parlamenti obstrukciók sívár korszakában éles szeme jól látja, hogy a kormányok csak a nemzetiségi kerületek támogatásával tudnak nemzeti politikát folytatni: a farkasokkal őriztetik az aklokat. Egyébként az egész hatvanhetes politika az *Ocskay brigadéros* és *A hét sváb* szerzőjének szemében csak az időnyerés politikája volt. Többé-kevésbé a hatvanhetesek is szívükben mind függetlenségiek voltak, de időt akartak nyerni, míg a nemzet annyira megerősödik, hogy kezébe tudja venni a maga sorsát. „Ez versenyfutás volt — mondja később Herczeg (*Mikszáth Kálmán*, 1928) — a magyar ember és a felvonuló viharfelhő között. Sajnos, a vihar gyorsabb lovon járt.“ *Tisza István* szűkebb baráti köréhez tartozott s vele együtt alapította a *Magyar Figyelőt*, hogy támadó hadjáratot indítson a politikai radikalizmus, a világpolgári

gondolkodás, a történelmi materializmus, az amorális irodalom, a művészeti dekadencia s főképp az ellen a nyegle szellem ellen, amely túltáplált grófokat és zsidó milliomos csemetéket arra izgatott, hogy az általános felfordulás gondolatával kacérkodjanak. A folyóirat, melynek lelke Herczeg volt, mindent támadott, ami akkor divat, haladás, felvilágosodás, szellemi fölény és szellemi előkelőség néven kellette magát. Küzdött a nemzetellenes ideológia ellen, amely a parlamentarizmus betegsége óta lassan úgy elborította a magyar látóhatárt, mint a felvonuló fekete viharfelhő. A polgári radikálisok világfelfogásában Herczeget nem az újító vágy bántotta, hanem az a leplezetlen gyűlölet és megvetés, amely mindannak szólt, ami magyar. „Az ő radikalizmusuk — írja Herczeg — nem a hazai társadalom reformvágyából fakadt, hanem külső, idegen oldalról rendezett robbantási kísérlet volt, melyhez Seton-Watson és Masaryk, akiket valóságga ünnepeltek, adták a szellemi municiót. Jellemző, hogy a polgári radikálisok mindenkor nagy és gyöngéd megértést mutattak a legvakmerőbb szláv és román nemzeti aspirációk iránt, csak a magyarság minden életnyilvánulásában láttak otromba sovinizmust. A *Magyar Figyelő* régi számaiból ki tudom mutatni, hogy mindazok, akikre ujjal mutattunk, akiknek méregkeverésétől óvtuk a közvéleményt, később egytől-egyig a forradalom főkolomposai, majd, midőn végetért a véres komédia, az emigráns sajtóban Magyarország galád rágalmazói, vagy a csehek, románok és szerbek kitartottjai lettek. A leghangsabbak közülük a zsidók voltak és ezek voltak azok.

akik megcsinálták Magyarországon az antiszemitizmust.“ (*A gótikus-ház.*)

A nagy nemzeti katasztrófa bekövetkezett, úgy ahogy a költő a *Bizáncban* és politikai cikkeiben előre megjósolta. A trianoni siralomvölgyben ülve, Herczeg mind mélyebben merül el a magyar nemzeti lélek természetébe és történeti hivatásába. A *Pogányoktól* kezdve fő témája többféle változatban a nyugati ember s a keleti, de hősi, egyenes és becsületes „barbár“ magyar lelkiségének szembeállítása. *Ocskay* szilaj természete nem bírja elviselni a Rákóczi-udvar nyugati életformáit és az udvari emberek finomkodásait; a *Királyné futárjában* Szentgály a francia fényes, de üres és hazug világban is megóvja egyszerű és becsületes keleti lelkének „barbár“ étoszát. Ugyanezt az alap gondolatot jelképezi Herczeg akkor is, amikor nemzete a világháború végén összeomlik s testét Nyugat darabokra tépeti. Megírja *Az élet kapuját*, amelyben a különben durva és önző Bakócz Tamásnak magyar fajszere-tete és nemzeti idealizmusa gyúl lángra, amikor népe életkapujának kulcsait Rómában keresi. De a Szent Péter templomát építő haldokló pápa félti az itáliai műveltséget a barbár magyartól: a renaissance pogány kultúrája értékesebb előtte, mint a keresztény Magyarország védelme: „Mert mi Bakócz Tamásnak Róma? Ami Rovere Juliusnak Magyarország!“ Pedig mélyen él a fogékonyság a magyar lélekben a nyugati kultúra iránt. Vértesi Tamás arról álmodik, hogy ha a pápa magyar lesz, majd magyar fiúk dolgoznak a firenzei műhelyekben, a milánói szövöszékek mellett, a római műter-

mekben és építőhelyeken; magyar fiúk ülnek majd a velencei áruraktárakban és a genovai bankházakban, s vitorláznak majd a tengeren. Fajszeretetének micsoda keserve szakad fel lelkéből, amikor a pápaválasztás után eszményi álma szertefoszlik. Lionardo mester szava szökik elméjébe: a koldus koponyája drágább a legszebb kupolánál. „San Pietro kupolája meglesz, de mennyi nemes, szép koponyát fognak ezért a török csákányok betörni! Magyar ifjak koponyáit. Ah, a magyar ifjak most már nem fognak elmenni a firenzei műhelyekbe és a római műtermekbe. Megint kirekedtek az élet iskolájából: a halál iskolájába fognak járni. És hetediziglen el fognak vadulni és el fognak durvulni... Nagy elhagyatottságában mégis volt valami, ami gyönyörű, ami mámorító volt! Kevélyen érezte, hogy ő a maga szomorúságát most nem adná oda Rómának tomboló öröméért. A magyar halál szebbnek és kívánatosabbnak tetszett neki Itália életénél. Forró, édes daccal gondolt az ő siralomházban ülő, szegény, léha népére. Ez megint a barbár értelmetlen gögje volt, de ezúttal kimondhatatlanul jól esett barbárnak lennie.“ Az ifjú lovag szívéből az örök büszke magyar önérzet így tör elő a mohácsi vész előtt; s a magyar léleknek ezt a legmélyebb rétegét Herczeg hasonló történeti helyzetben, Trianon előtt, tárja fel és munkálja ki.

Herczeg a költészetet a magyar faj életével a legszebb és a legmonumentálisabb módon *A híd*-ban forrasztja össze. A nemzeti lét egész problématikáját belesűríti ebbe a drámába. Az alapkérdés most is Nyugat és Kelet viszonya: a nemzet elmaradott-

sága, a haladás vágya, az ázsiai tespedéssel szemben a reformok, a megújulás szükségérzése. A civilizáció munkáját akarja megindítani Széchenyi a Budát-Pestet összekötő állóhíddal. Ez a haladás első szimboluma. Az agg nádor kételkedik benne. Széchenyi a cselekvés lázának mámorával akarja az akadályokat legyőzni: először megnyeri az országgyűlést, írni, szónokolni, agitálni fog, bejárja az országot, tízszer százszor elmondja ugyanazokat az igazságokat, az emberek bele fognak kábulni, de végül minden országgyűlési követ utasításában benne lesz az állóhíd. Ez a híd fogja először áttörni a nemesi kiváltságot: mindenki fizetni fog, aki a hídon átmegy. Így a hídon végre Európa, a XIX. század is át fog jönni Magyarországra. A nádor félti a magyarságot Európa gyors befogadásától: a magyarság halála lehet a nagy európai civilizáció. Széchenyi a művelődés fáklyájával megy végig a hídon, hogy megvilágítsa a magyar éjszakát, de a nagy fáklyahordó nyomában tűzvész fog járni. A nádornak ezekből a szavaiból már a nemzeti tragikum hűvös előszele árad.

Mi Széchenyi szemében a nemzeti haladás legfőbb eszköze? Az alkotó munka. Kik jutnak joggal a magyar Walhalla-Pantheonba, a nagy magyarok szent hegyére? A munka hősei. Azoknak pedig, akik életükben csak pártot alakítottak, intrikáltak, szép beszédekkel mondtak vagy feltűnést keltő ujságcikkeket írtak, s azonkívül semmit sem tettek — kívül tágasabb. Újabban a vagyoni igazságtalan elosztása miatt izgat a Hírlap. Szinte ráuszítja a szegénységet a földbirtokra: a tiéd, tőled rabolták el,

vedd vissza! Ennek a politikának szegényes veleje: az egyiktől elvenni, a másiknak odaadni. Ez a politika koldust csinál a gazdagból s martalócot a szegényből. Csak *egy* segítség van: *Minden ember tanuljon meg dolgozni!* Ez az út göröngyös és fárasztó. Kossuth nem ezen az úton jár: lázítja a népet. Évek óta egyebet sem tesz, — mondja Széchenyi, — mint az ő munkáját gáncsolja el: délibábos tündérkerteket, aranyvárakat fest a felhőkbe és azt mondja: akarnotok kell csak és ez mind a tiétek. Ezen a kétségbeejtő módon csak kompromittálja a haladás ügyét. Wesselényi sokat vár Széchenyinek, a hidegen számoló, éles észnek és Kossuthnak, a magyar fantáziának, a lángoló lelkesedésnek tőle rendezett találkozásától. Mert ész nélkül semmit sem lehet végbeinni, de fantázia nélkül nem lehet nagy dolgokat kezdeni. Ez a két ember csak együtt képviseli a nemzeti géniust s csak vállvetve, közös akarattal kényszerítheti új utakra a magyar végetet: két ilyen titán a csillagokig emelheti Szent István koronáját. Ha azonban egymás ellen fordulnak, jaj Magyarországnak. Meghasonlás a magyar ész és a magyar szív között: ez az örület éjszakája.

A találkozás a Svábhegyen megtörténik. Herceg a magyarság két nagy hőse között lefolyó dialógusba beletömöríti az örök magyar problémát: vajjon mi az első feladat, a szolid munka útján való tartalmas fejlődés-e, vagy pedig a nemzeti függetlenség és szabadság kivívása? Itt van a magyar történet nagy *circulus vitiosus*a Mohács óta: szabadság nélkül nem bontakoztathatja ki a nemzet a benne szunnyadó erőket; viszont a benne rejlő ener-

giáknak előzetes termékeny és sikeres kifejlesztése hijján nem tudja kiharcolni a szabadságát. Széchenyi a munka primátusára építi a szabadságot. Kossuth a szabadság fundamentumán akarja megindítani az anyagi és szellemi haladást. Kossuth elismeri, hogy Széchenyi ébresztette fel a halálos álmát alvó nemzetet. A Lánchíd terve volt a hajnali harangszó. Azóta az új magyar világ tele van Széchenyi akaraterejének delejes feszültségével, tele van ifjúsággal, tele van jövővel. Mindkettőjük végső célja: a nemzet boldogulása. Ebben megegyeznek. De milyen út vezet ehhez a célhoz? Széchenyi szerint a számító ész vezesse a magyart, ne az érző szív, a megfontolás, ne a szenvedély; ne a nemzet igazságát keressük először, hanem a hasznát: csakis így lehet majd boldog a nemzet. De lehet-e boldog szabadság nélkül? — hangzik Kossuth ellenvetése. Széchenyi nem tartja sokra azt a szabadságot, amelyet politikusok csikarnak ki a megszorult kormányoktól és amelyet *csak* törvények biztosítanak. A törvény: papíros. Ő egy egészségesebb, általánosabb, tartósabb, a nemzet szervezetében mélyen gyökerező szabadságra gondol. A magyarság még fiatal nemzet. Amit ma tanul, az mélyen be fog vésődni az agyába és a szívébe, az kísérfője marad évszázadokon át. Ha örök időkre biztosítani akarjuk a sorsát, akkor formáljuk át a *dolgozók nemzetévé*. Mi beszédeket mondunk, beszédeket és megint beszédeket, — s Magyarországon ezer kvadrátmérföld mocsár van. Egy egész királyság, teli a termékenység évezredes kincseivel. Ezt meg kell hódítani, de nem beszédekkel, hanem munká-

val! Széchenyit kétféle alkotás érdekli: olyan, amely összegyűjti a magyarságot és eszmesurlódást idéz elő, ezért kell a kaszinó, a színjáték, a tudós társaság, a lóverseny; másrészt olyan alkotás, amely az ország alélt testében megindítja a vérkeringést, a forgalmat: utak, vasutak, hidak, hajók, folyószabályozás.

Kossuth szabadságsóvárgó lelkét „a legnagyobb magyar“ gondolatmenete nem elégíti ki. Ha az ország — mondja — gazdagabbá lesz, akkor csak mint Ausztria fejőstehene hízik. Először ki kell vernünk Ausztria fejéből azt a szörnyű rögeszmét, hogy a magyar vér és a magyar arany az ő tulajdona. Tehát először szabaddá kell tennünk a nemzetet, hogy érdemes legyen dolgoznia: akkor azután lehet gazdag és művelt. Maradjon meg egyelőre szegénységben és keserű elégedetlenségben mindaddig, amíg ki nem vívta a szabadságot. Nem jóllakott, hanem sovány emberekre van szükségünk, emberekre, akiktől Julius Caesar rettegett. Nem a hidakon, nem a műutakon és a gőzhajókon fordul meg a nemzet sorsa, hanem azon, mennyire tud ragaszkodni ideáljaihoz. — De hiszen ez forradalom! — kiált fel Széchenyi — Ön nem akarja a forradalmat, tudom, de meg fogja csinálni. A szikra, amely a szél szárnyán repül, nem akar pusztítani, azért mégis porba dönt egy világot! A két ellentétes lelkialkatú magyar nem érti meg egymást. Széchenyi tovább dolgozik, Kossuth tovább szónokol és izgat.

Bécs Itáliába akarja vezényelni a magyar csapatokat: Kossuth ellenállást hirdet. A szabadságharc kitörőben: a Széchenyit már régen marcangoló

rémkép való formát ölt. Minden bomlik, süllyed, hulladozik szeme előtt. Egy negyedszázaddal azelőtt azt hitte, hogy a haladás útjára indítja a nemzetet. De ha tudta volna — sír föl belőle Kossuthnal való viaskodás közben a tragikus elboruláshoz már közel-álló lélek —, hogy az út a vágóhídhöz vezet, bizony százszor is megátkozta volna az órát, amelyben édesanyja magyarnak szülte. A jövő apokaliptikus képe gyötri. Örök bizalmatlanság tátong a nemzet és a dinasztia között, örök bizalmatlanság szakítja szét a nemzetet és a nemzetiségeket. Ez a bizalmatlanság — kiáltja prófétai erővel — ki fogja szívni csontjainkból az erőnket, le fogja csapolni a vérünket, mocsárrá fogja változtatni lábunk alatt a talajt, szét fogja mállasztani birodalmunkat.

És nemsokára lázrohamában a magyarságnak ez az önmarcangoló Oidipus királya puskaport követel, hogy a Lánchíd kamrájába hordva, szétvesse a büszkén ívelő hidat, mert mindennek a híd az oka, vele kezdődött a baj: ha elpusztítja a hidat, akkor, hite szerint, megszakad a gondolatok kapcsolata, az okkal megszűnnek a következmények is. Amikor rohamra csillapodik, maga kéri orvosát, vigye ki az országból egy csendes helyre: Döblingbe.

Csodálatos az a merészség, amellyel a költő Széchenyinek és Kossuthnak, újabbkori történetünk e két nagy démiurgoszának, a magyarság lelkét ma is feszítő ellentétét drámai tárggyul választotta. De még csodálatosabb az a mód, az a tapintatos művészi öntudat, amellyel úgy állítja szembe a két hőst, hogy Széchenyi, a főhős, mellett Kossuth

alakja se kisebbedjék s árnyékba ne jusson. Kosuthnak szelleme is átlengi a darabot, nemcsak saját személyén, hanem a jurátusokon, Wesselényin s a szereplő tömegeken keresztül is. A tragédia nemcsak két hősnek, hanem a tőlük képviselt két politikai világnézetnek s a magyarság történeti életében mindenkoron kiemelkedő két tipikus politikai lelki alkatnak is összeütközésén épül fel. A böles nádornak, a nemeslelkű Wesselényinek, a tündéri könnyűséggel megformált Crescencenak alakja mind frissen, elevenen és megkapóan lépnek elénk. Széchenyi és Kossuth döntő párbeszédei nem dialogizált formájú vezércikkek, hanem a nemzet nagy kérdéseinek a legmélyebb dialektikával s emellett nagyszerű költőiséggel és sugalmazó erővel szerkesztett örök megformulázásai: a cselekvést, a munkát sóvárgó reális újtási vágy és az ősi magyar retorikai kultúra kiélezett formái feszülnek bennük. *A Híd a Bánk bán* mellé állítható klaszszikus nemzeti drámánk.

*

Herczeg sohasem volt lényegében osztálygon-dolkodó, valamely társadalmi réteg költője, bár eleinte a gentry-osztály életrajzolójának címkéjét ragasztották rá: valamennyi társadalmi réteg fö-lött áll, az *egész nemzet* költője. Valóban nem illik rá Julien Benda szava az „írástudók árulásáról”. Mindig a költő önzetlen hivatásának magaslatán állott: önmagához s elveihez mindig hű maradt, sohasem árult el semmit és senkit. Mint költő, soha-sem tett egyebet, mint az eszmék és érzelmek szabad

játékát üzte: a tőle látott szépséget szavakba foglalta, a valóságot álommá s az álmot valósággá alakította. Irodalmi útját nem mérte ki tudatosan: ha valamely tárgykört vagy műfajt kimunkált, ösztönösen tovább röpült a másikhoz, mintha csak menekült volna önmaga elől. „A huszárokat és jukker leányokat — mondja — nagyon hamar megúntam és átengedtem másoknak, akik aztán kávéházi katonákat és külvárosi görölöket csináltak belőlük, a kurucaimból mások kezén bőrtorkú szélbali kortesek lettek. A rövid elbeszéléstől átpártoltam a regényhez, onnan a színpadhoz, a társadalmi témákat fölcsereéltem történelmi tárgyakkal, a bohózatot a tragédiával. Ez nem volt holmi irodalmi program megvalósítása, hanem ösztönszerű irtózat az egyhangúság unalmától.“

Innen érthető régi műveinek ma is elevenen patakzó frissessége. Herczeg mindig fiatal marad. A régít modernizálni, a modernet antikizálni tudja: mindig ért ahhoz, hogy az idő tovarobogó árja fölé emelkedjék. Ma, amikor az apák és a fiúk küzdelme minden téren, az irodalomban is, annyira kiélelődik s a fiatalok kíméletlenül tolják ki helyükből az öregeket, Herczegnek nincs oka félni a türelmetlen fiataloktól. Tudja, hogy mint erjesztő kovászra mindig szükség volt és van arra az ősi ellentétre, amely a fiatalokat az öregek ellen sorakoztatja. „A fiatalok — írja szuverén bölcsességgel — az emberi haladást szolgálják, amikor eltakarítják az útból a magukat túlélő öregeket. Az eltakarításnak azonban csak egy célhoz vezető módja van: jobbat kell produkálni, a haladó kor szellemének inkább meg-

felelő dolgokat kell teremteni, mélyebben kell belemarkolni a lüktető életbe, mint tették a régiek. El kell szedni az öreg íróktól a közönséget; nem bánom: éhen kell őket veszíteni. Ezt azonban csak fölényes tehetséggel lehet megcsinálni. Maga az, hogy valaki fiatal, még nem pótolja a hiányzó tehetséget. Ezért gyanús minden fiatalság, amely programot csinál éveiből.“ (*A gótikus ház.*)

Herczeg két emberöltőhöz tartozik, de a második emberöltőben oly gyorsan futott az idő, tartama oly forró és gyors ritmusban lüktetett s történeti újságokkal oly zsúfoltan telítődött, hogy ez egymaga három emberöltőnek is beillik. A Jelen azonban Herczeg lelkéből, bármilyen gyors ütemben tört is rá, sohasem szorította ki a Multat: a kettőt a költő békés összhangba iparkodott hozni. A zavart, ellenmondást s nyugtalanságot közülnök úgy akarja kiküszöbölni, hogy a Mult képe és a Jelen öntudata kölcsönösen alkalmazkodják egymáshoz. A Multban elevenen szemléli a Jelent s a Jelenben a Multat: mindkettőben pedig a Jövőt. Ezért klasszikus költő.



TARTALOM

Lap

1.

A környezetelmélet és Herczeg életműve. — A kiváló egyéniséget nem a környezet formálja, hanem önerejével maga alakítja magát. — A költő igaz magyarsága . . . 5

2.

A költő és szülőföldje. — Nem gyermekkori milieuje avatja költővé, hanem veleszületett művészi tehetsége alakítja át környezetét költőivé . . . 10

3.

Jókai romantikájának hatása. — A XIX. század végén uralkodó naturalizmus. — Herczeg ösztönösen az irodalmi idealizmus képviselője. — Művészi alkotómódja: a lényegesnek, a formának szemléletes-művészi kimunkálása és fokozása, *ideá*-vá emelése. — Az egyedi és az egyetemes, a szemléletes és a tipikus egyensúlya Herczeg művészetében. — Örök lélektípusok és örök magyar nemzeti-társadalmi problémák regényeiben és drámáiban. — A csodálkozás, mint a művészi lényeglátás lelki forrása . . . 14

4.

Objektív típusú költő: nem lírikus, hanem regény- és drámaíró. — Lelki beleélőképessége, tárgyiasan formáló és kifejező ereje. — A költő „hidegsége“. — Objektív ember-szemléletének kozmikus keretet teremt . . . 26

5.

Lélekbölcsessége. — Művei nem külső, hanem belső történetek, lélekelemző regények és drámák. — Lélektani jellemző ereje. — Az irodalmi plenérizmusnak képviselője: az irracionálisnak s a metafizikumnak köde nem üli meg. — A fokozatos lelki okvetésnek nagy mestere . . . 36

6.

A gyermek lelkének mély bűvára. — A gyermek képzeletének varázsa. — Élményháttéré a költő gyermekkorára. — A serdülő kor erjedő lelke. — A gyermek játéka és a költői művészet . . . 49

7.

Költői tárgyaink csodálatos bősége és változatossága. — Költészetének népi elemei. — Az ősmagyar és a paraszt Herczeg művészetében 63

8.

Az ábrázoló művész. — A korregény: társadalmi osztályjelenségei és típusai. — A költő alakjának élő mintái 68

9.

A mesemondásban Jókai és Mikszáth örököse. — Regényeinek életszerűsége és érdekesítő ereje. — Elbeszélései igazában regény-drámák, hatalmas lelki küzdelmekkel és megrázó jelenetekkel: ezért alakíthatók át könnyen drá mákká. — Nem hat rá a nyugati regény sokszor változó témadivata, sem a bergsonizmus, sem a freudizmus, sem a marxizmus, sem Kelet exotikuma: mindig a maga útját járja. — A század elején föleleveníti irodalmunkban a történeti regénynek divatjamult műfaját: az eposz egykori méltóságát prózában őrzi. — Novelláinak finom ötvösművészete. — Drámáinak egysége és kerektsége, gyors gondolatjárása, erős ellentét-reliefje s harcos ütemű párbeszéde. — Drámai küzdelem és színházi tömeglélek. — Lelki mélység és sikertechnika. — Herczeg Ferenc és a Nemzeti Színház. — Stílusának egyéni jegyei 73

10.

Költészet és világnézet; esztétika és etika. — Az irodalom lélekformáló s nevelő jelentősége. — Herczeg művei nem regényben szétterülő vagy dramatizált ideológiák. — Eszmei törekvéseit halkan és észrevétlenül, de annál mélyebben vési a lelkekbe az esztétikum ártalma nélkül. — A mulatós gentry-társadalom rajzából is kihangzik a vágy a magasabbrendű élet után. — A munka erkölcsi eszménye. — Az erotika határa a költészetben. — Herczeg életfelfogásának mélyülése s szellemének gazdag fejlődése a századforduló után. — Világnézetének legfőbb pillére a nemzeti gondolat: költői „mitosza“ a magyar nemzeti-történeti értékközösség tudata. — Küzdelme a nemzetrontó radikalizmus ellen. — Nyugat és Kelet viszonyának problémája a magyarság életében legnagyobb alkotásainak lelki feszítőereje. — Nem osztálygondolkodó: az egész nemzet költője. — Herczeg és az idő: műveinek ma is elevenen patkzó frissesége. — Lényeglátása a Multat, a Jelent és a Jövőt egymásba olvasztva, egyszerre fogja át: ezért klaszszikus költő 81